

Socijalno-ekonomska problematika Slavonije u romanima Mrtvi kapitali i Među svjetlom i tminom Josipa Kozarca

Čakarić, Stjepan

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:636454>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-07**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA KROATISTIKU

Stjepan Čakarić

**SOCIJALNO-EKONOMSKA PROBLEMATIKA SLAVONIJE U
ROMANIMA *MRTVI KAPITALI I MEĐU SVJETLOM I TMINOM*
JOSIPA KOZARCA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2022.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**SOCIJALNO-EKONOMSKA PROBLEMATIKA SLAVONIJE U
ROMANIMA *MRTVI KAPITALI I MEĐU SVJETLOM I TMINOM*
JOSIPA KOZARCA**

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS-bodova

Stjepan Čakarić

Zagreb, 11. kolovoza 2021.

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Marina Protrka Štimec

Sjedimo u blatu – i pokušavamo dohvatiti zvijezde.

Ivan Sergejevič Turgenjev, Očevi i djeca

Zahvale

Mentorici izv. prof. dr. sc. Marini Protrki Štimec najiskrenije zahvaljujem na savjetima, konstruktivnim kritikama i prijedlozima pri pisanju diplomskoga rada.

Zahvaljujem obitelji za podršku tijekom studija te posebno baki, koja je svojim upornim ispitivanjem doprinijela ranijem završetku rada.

Prijateljici Krešimiri hvala na lekturi engleske verzije sažetka.

Izjava o autorstvu rada

Ja, Stjepan Čakarić, student dvopredmetnog studija kroatistike i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da sam diplomski rad pod nazivom *Socijalno – ekonomska problematika Slavonije u romanima „Mrtvi kapitali“ i „Među svjetlom i tminom“ Josipa Kozarca* izradio posve samostalno te sam suglasan s javnom objavom rada u elektroničkom obliku. Svi dijelovi rada, citati ili parafrazirane ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima, bilo da su u pitanju knjige, znanstveni ili stručni članci te internetske stranice u radu su jasno označeni kao takvi te primjereno navedeni u popisu literature.

U Karlovcu, 1. rujna 2022.

Stjepan Čakarić

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Književnost realizma.....	3
2.1. Nastanak i razvoj.....	3
2.2. Hrvatski književni realizam.....	5
3. Regionalizam u književnosti hrvatskog realizma.....	7
3.1. Slavonski tematsko-stilski kompleks.....	9
3.2. Proza Josipa Kozarca.....	11
3.3. Slavonija u 19. stoljeću.....	14
4. Roman s tezom.....	17
4.1. <i>Mrtvi kapitali</i>	17
4.1.1. Tipovi likova i njihove reprezentacije.....	20
4.1.2. Teza i problematika romana.....	25
4.1.3. Lik Vlatka Lešića.....	28
4.2. <i>Među svjetlom i tminom</i>	31
4.2.1. „Svjetlo“ i „tmina“ - problematika i značenje romana.....	33
4.2.2. Odnosi likova.....	36
4.2.3. Cenzura romana.....	40
5. Socijalno i ekonomsko tumačenje romana.....	42
5.1. Kritika Khuen-Héderváryjeva režima.....	43
5.2. Vlast i opozicija.....	44
5.3. Zemlja i činovništvo.....	46
5.4. Slavonska šuma kao prirodni slavonski prostor.....	49
6. Zaključak.....	51
7. Popis izvora i literature.....	52
8. Summary.....	54

Sažetak

Josip Kozarac jedan je od najistaknutijih hrvatskih pisaca realizma, ostavivši ne tako velik, ali iznimno značajan opus u hrvatskoj književnosti. Cjelokupno određenje njegova lika veže se uz njegov rodni zavičaj, Slavoniju, što ga čini iznimno prepoznatljivim slavonskim regionalnim autorom. U značajnoj mjeri doprinio je razvoju romana u hrvatskoj književnosti, a oslanjajući se na Turgenjeva, uveo je lirski realizam i približio književnost hrvatskog realizma europskim tokovima. Svojim romanima; *Mrtvi kapitali* i *Među svjetlom i tminom* uveo je, zajedno s ostalim piscima svoga naraštaja, kao što su Novak, Kovačić, Kumičić i Gjalski, socijalno-ekonomsku problematiku kao temu u našem realizmu. Romani su to s tezom, u kojima je uspio dati prikaz srži problema slavonskog društva, razloga njegove zaostalosti, prvenstveno zemlje, koje on naziva kapitalom jer ju smatra izuzetno vrijednim resursom te pridodaje epitet „mrtvi“ jer je isti neiskorišten i zapušten. Njegova teza uzročno dovodi do prijedloga rješenja navedene problematike, koje je on kao obrazovani šumar stekao tijekom školovanja i radnog iskustva te uz sav svoj literarni dar, primijenio zajednički u svojim djelima.

Ključne riječi: realizam, Josip Kozarac, *Mrtvi kapitali*, *Među svjetlom i tminom*, Slavonija, kapital, zemlja, kritika, gospodarsko-ekonomska obnova

1. Uvod

Kada govorimo o književnom prostoru Slavonije, tada je neizostavno spomenuti jednog od njezinih najboljih pripovjedača, Josipa Kozarca. U njegovo vrijeme Slavonija, tada prilično zapostavljena, ne dodirujući književne krugove još od vremena prosvjetiteljskih pisaca, postaje središte plodne realistične proze. Iako realizam na naša područja stiže relativno kasno u odnosu na druge europske književnosti, u vrijeme kada je u ostatku Europe gotovo na zalazu, prije svega zbog nepovoljne političke i kulturne situacije, brzo se uvukao među novije književne naraštaje od kojih su neki stvorili vrhunska književna djela. Stoga je upravo to „kašnjenje“ jedan od problema s kojima se realistička književnost suočava te ju oblikuje kao glavnu pozadinu društvenih i ekonomskih odnosa. Naime, vrijeme je to početka banovanja Khuen-Héderváryja, odnosno snažne mađarizacije, kada je politička situacija u Hrvatskoj određena Hrvatsko-ugarskom nagodbom, što je u mnogim aspektima dovelo do nezadovoljstva među narodom i podređenog položaja Hrvatske. Dva desetljeća njegove vladavine, mogli bismo reći obilježene geslom *divide et impera*, dovelo je Hrvatsku i u političkom i ekonomskom smislu do ruba propasti.¹ Osim toga, razdoblje je to burnih društvenih promjena, kao što je odlazak seoskog stanovništva u gradove, propadanje plemstva i porast industrije, što naposljetku uvjetuje stvaranje posve različite društvene slike. Kako pisci realizma vlastitu poetiku predstavljaju kao „objektivno opisivanje stvarnosti“ što zapravo znači konstruiranje jezičnih i društvenih kodova, tako je temelj hrvatskog realizma upravo opisana društvena slika koja se javlja posljednjih desetljeća 19. stoljeća.

Ako se približimo tematskim cjelinama hrvatskog realizma onda je svakako jedna od njih razmatranje socijalne slike hrvatskog društva osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća. Tako u srž književnog djela ulaze pitanja poput gospodarskog razvoja i napretka, problem fluktuacije seoskog stanovništva u gradove radi boljeg prosperiteta, ali i obratno te s tim u vezi pojava deformacije u psihologiji pojedinca. Sve su to motivi koji se nameću tadašnjim književnicima, od kojih gotovo nitko nije zaobišao niti izostavio dotaknuti tu kompleksnu temu.²

U ovome radu izabrana su dva romana Josipa Kozarca, *Mrtvi kapitali* i *Među svjetlom i tminom*, u kojima je radnja smještena u slavonski prostor, odakle potječe i sam autor, stoga iz njegovih djela možemo vjerno iščitavati društvene okolnosti i promjene. Ovaj rad možemo

¹ Usp. Šicel, Miroslav. 1997. *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, str. 84.

² Ibidem, str. 94.

okarakterizirati kao proučavanje i analizu regionalnog aspekta hrvatskog realizma, ujedinjujući autorovo porijeklo i njegovo književno stvaralaštvo u isti književni „ambijent“. Skoro u svim većim proznim djelima autor stavlja težište na socijalnu problematiku slavonske (hrvatske) sredine te je stoga ona središnja nit cjelokupnog ovog rada. Kao što je rečeno, u odabranim romanima istražiti će se i analizirati tematika od gospodarske zaostalosti i pitanja njezinog razvoja i napretka do položaja slavonskog sela u vrijeme kada mnoštvo društvenih i političkih zbivanja uvjetuje korjenitu promjenu društvenih odnosa, ali i sliku cjelokupnog društva. Problemi kao što su osiromašivanje seljaka, agrarna kriza, propadanje plemstva, utjecaj stranaca i moralna dekadencija samo su neke od književnih preokupacija koje zahvaćaju drugu polovicu 19. stoljeća, a najintenzivnije se odražavaju 1880-ih i 1890-ih godina. Treba imati na umu da slična tematika seže još iz vremena protorealizma, kada se afirmira roman u hrvatskoj književnosti i kada August Šenoa književnoteorijskim člankom *Naša književnost* iznosi svoj literarni program koji obilježava cjelokupno njegovo razdoblje pa se time protorealizam naziva još i Šeninim dobom. U tom razdoblju nastaje povijesni roman po uzoru na Waltera Scotta, u kojem Šenoa iznosi ulogu književnosti – osvještavanje čitateljske publike o vlastitoj povijesti, putem umjetnički oblikovanog teksta. Stoga je cjelokupno njegovo stvaralaštvo obilježeno podvojenošću između romantičarskog i realističnog stila. Kozarcu, kao i većini realističnih pisaca, Šenoa je svakako uzor i prethodnik, od koga preuzima shvaćanje književnosti i nastavlja se na postojeću proznu tradiciju, unosi teme prirode i čovjeka, obuhvaćene lirskim ugođajem. Kozarac u svojim djelima djeluje ne samo kao književnik, već i kao znanstvenik, psiholog i pjesnik prirode. Iako ga se svrstava u regionalne pisce, zbog kritičkog i iscrpnog prikazivanja Slavonije obilježene zaostalim gospodarstvom, rastakanjem morala i korumpiranom birokracijom, on teme, likove i moralna pitanja uzdiže do općeljudske razine.

Iako će o Kozarčevu životu biti riječi u sljedećim poglavljima, važno je spomenuti njegovo obrazovanje i studij šumarstva koji je uvelike odredilo njegovu književnu putanju. U svom je opusu pokušao ujediniti karijeru i književno djelovanje te su kao rezultat toga nastala djela s tezom (pripovijetke, ali uglavnom romani) kojima je cilj bio ukazati čitateljima na socijalne i ekonomske probleme njihova doba. Tako njegovi *Mrtvi kapitali* postaju najpoznatiji roman s tezom iz razdoblja hrvatskog realizma, koji je temeljen na programu gospodarske obnove Slavonije i povratku moralnim vrijednostima. Kako je ideja Josipa Kozarca bila djelovati na društvo, tako je i cilj ovoga rada rasvijetliti onodobnu sliku Slavonije u tadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji te prikazati Kozarca kao kritičnog realista koji zna odabrati osnovne probleme tadašnjeg društva i naposljetku ih uobličiti u umjetničko djelo.

2. Književnost realizma

2.1. Nastanak i razvoj

Početak govora o odnosu književnosti i zbilje možemo pronaći već u antici. Pojam *mimesis* kao oponašanja stvarnosti tema je još od Aristotelove *Poetike* (*O pjesničkom umijeću*), a tijekom povijesti književnosti nije bilo estetičara ili teoretičara koji nisu dotaknuli spomenuti odnos. Poetika se može shvatiti kao učenje koje polazi od razmatranja prirode književnosti. Aristotel u svom djelu književnost, odnosno poeziju kako ju on naziva, dijeli na tri vrste: tragediju, komediju i epsko pjesništvo, a njihovim zajedničkim temeljom smatra oponašanje, koje se ostvaruje sredstvom, predmetom i načinom.³ Umjetnost je oduvijek težila modeliranju zbilje, ali ponekad je pod tim „zbilja“ podrazumijevala razne pojmove kao što su predmetni svijet, priroda, društveno-povijesna zbilja ili je pak govorila o nekoj „višoj zbilji“ kao što je zbilja snova i simbola.⁴ Kako navodi Flaker, višeznačnost pojma zbilje uobličuje se u filozofiji 18. stoljeća, a u odnosu prema književnosti počeo se primjenjivati od 19. stoljeća.⁵ Govorimo o pojmu realizma koji nastaje od latinske riječi „realis“, što znači stvaran ili istinit, a odnosi se na književnu epohu u kojoj dominira mimetička književna teorija s razrađenim književnim konvencijama te naglašenom težnjom za postizanjem zbilje.⁶ U književnosti prvi o realizmu raspravljaju Friedrich Schiller i Friedrich Schlegel, upotrebljavajući taj pojam kao opreku idealizmu.⁷ Kao književna epoha realizam započinje u francuskoj književnosti, gdje se prvi puta pojam spominje u jednom članku časopisa *Mercure français* iz 1826. godine, ali je značenje književnog pravca zadobio tek u raspravama oko Courbetovih slika,⁸ kada se od umjetnosti i književnosti tražilo da vjerno i objektivno prikazuju zbilju.⁹

Pojam realističke književnosti prvenstveno se ustaljuje u francuskoj književnosti, s obzirom na to da tamo i nastaje te se širi u ostale europske književnosti. U anglosaskim književnostima pojavljuje se tek osamdesetih godina, slična situacija događa se i u njemačkoj književnosti, dok talijanska prisvaja novi termin – verizam (lat. *vero* – istinito) što posve odgovara značenju realizma odnosno naturalizma. Ruska književnost, koja najveći utjecaj ostavlja u ostalim slavenskim književnostima, već u ranoj kritici 30-ih godina prihvaća

³ Aristotel. 2005. *O pjesničkom umijeću*. Preveo i priredio Zdeslav Dukat. Školska knjiga, Zagreb.

⁴ Flaker, Aleksandar. 1976. *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 149.

⁵ Ibidem, str. 150.

⁶ Solar, Milivoj. 2005. *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, str. 162.

⁷ Šicel, Miroslav. 1997. *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, str. 94.

⁸ Gustave Courbet (1819. – 1877.) smatra se začetnik realizma u slikarstvu, odbacujući romantične pejzaže i idealizaciju života i ljudi, čime je započeo svojevrsnu revoluciju u slikarstvu 19. stoljeća.

⁹ Flaker, Aleksandar. Op. cit.

Schlegelov pojam „realnog pjesništva“¹⁰, ali tek se nekoliko desetljeća kasnije uvodi realizam kao naziv za cjelokupnu epohu odnosno književni pokret. U hrvatskoj književnosti Šenoa upotrebljava pojam „realistična poezija“ kao opreku „apstraktnoj poeziji“, ali tek sedamdesetih godina počinje sustavnije govoriti o realizmu, upoznavajući se s francuskom, njemačkom i ruskom književnošću.¹¹ Hrvatski realizam se kao pravac formira tek osamdesetih godina, nakon Šenoine smrti, kada se vode rasprave oko pojmova naturalizma i realizma.¹²

Kako svako književno razdoblje reagira na ono prethodno, tako realizam nastaje kao opreka romantizmu, u kojem dominira neposredno izricanje subjektivnih dojma i raspoloženja, koje pak zamjenjuje objektivnost i uvjerljivost prikazivanja. U romantizmu su karakteristični izuzetni likovi koji djeluju u izuzetnim okolnostima, dok u realizmu mjesto ustupaju prosječni ljudi koji djeluju u svagdašnjici, a romantičarsko oduševljenje, maštovitost i sklonost prema tajanstvenom biva zamijenjeno kritičkom analizom, opisivanjem činjenične stvarnosti i razotkrivanjem zakonitosti društvenog života.¹³ Zbog svega toga realizam zadobiva karakteristike odnosno značajke naučnosti, tj. znanosti. Zadatak pisca postaje promatranje okoline, života oko sebe, prilikom čega nastaje slika poput anatomskeg presjeka društvenog života. Prema razrađenoj Flakerovoj kategorizaciji, realizam označava svaku književnost koja je uvjerljiva prema objektivnoj zbilji, u odnosu na tipološki ahistorijski pojam, a u ovom slučaju, kada govorimo o epohi realizma koja se razvija polovicom 19. stoljeća, onda realizam označava u najvećoj mjeri „svjesno književno htijenje“, odnosno pravac koji nastoji oblikovati društvenu zbilju, a u tom kontekstu pojam realizma najčešće rabimo.¹⁴ On može označavati i književnopovijesnu cjelovitost koju konstruiramo prema sustavu stilskih osobina srodnih djela, pa se tada naziva stilskom formacijom.¹⁵ Dominantno mjesto zadobiva prozna fikcija, bez koje zapravo ni nema realizma kao formacije. Jedan od temeljnih elemenata epske fikcije – fabula, gubi svoje značenje kao bitan konstitutivni element strukture jer biva podređena temeljnom postupku realizma, a to je razotkrivanje karaktera.¹⁶ Fabula je građena na sustavu uzročno-posljedičnih veza pa je time socijalna i psihološka motiviranost osnovna značajka. Osim fabule, opisnost i reprezentativnost karaktera igraju važnu ulogu, pa nas ne čudi da je upravo realizam

¹⁰ Ibidem, str. 151.

¹¹ Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 151.

¹² Eugen Kumičić zastupa naturalističko stajalište, dok Josip Pasarić zagovara realizam u svojim člancima „*Hoćemo li naturalizmu?*“ (1883.) i „*O modernom romanu*“ (1886.).

¹³ Solar, Milivoj. Op. cit., str. 162.

¹⁴ Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 153.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, str. 154.

razvio teoriju o tipičnosti i načelu tipizacije i individualizacije likova.¹⁷ Sekulić smatra da se čovjek u realizmu počinje promatrati kroz prizmu znanosti, odnosno prikazuje se sredina i uvjeti u kojima se čovjek razvija.¹⁸

Kao što je navedeno, zbog fabule, opisnosti i reprezentativnosti karaktera počinje dominirati prozna fikcija jer se upravo u njoj može ostvariti temeljno načelo izgradnje socijalno-psihološki motiviranog karaktera pa stoga u realizmu proza posve zamjenjuje ostale književne rodove te otvara mjesto romanu, koji od 19. stoljeća postaje dominantna književna vrsta.¹⁹ Razvoj romana uvjetovan je realističkim tendencijama da se likovi oblikuju u načelu da budu reprezentativni društveni tipovi, a fabula ih prikazuje pretežito u njihovu djelovanju.²⁰ Zastupljenost romana postaje toliko važna da se jedino iz njega mogu izravno izvesti osobine realizma, što je navelo teoretičare da naprave distinkciju između realizma kao književne epohe i realizma kao stilske formacije.²¹

2.2. Hrvatski književni realizam

U odnosu na ostale europske književnosti, hrvatski realizam ne slijedi istu vremensku odrednicu, već se javlja nekoliko desetljeća kasnije, kada je u spomenutim književnostima praktički na zalazu. Razlog tome jest kulturna i politička zaostalost hrvatskog prostora, što je uvelike rezultat centralističke politike Habsburške Monarhije²² te višestoljetne političko-društvene ovisnosti. Početak 19. stoljeća obilježava pojava romantizma i buđenja nacionalne svijesti, odnosno njezina formiranja pa time i samog nacionalnog identiteta. Taj proces obilježava gotovo sve europske narode, ali ipak najsnažnije se odražava na slavenski identitet. Stoga prvu polovicu 19. stoljeća određuje hrvatski narodni preporod i Ilirski pokret, pokušavajući osvijestiti pripadnost hrvatskom narodu i kulturi, a sve kroz prizmu književnosti kao glavnog oruđa pri opiranju germanizaciji i mađarizaciji. Slične pojave pronalazimo i u susjednim slavenskim narodima, češkom, slovačkom ili poljskom. Preporodna književnost vrlo aktivno preuzima didaktičku ulogu te dominira sve do pojave Augusta Šenoa. Njegov lik postaje toliko dominantan da se cijela dva desetljeća nazivaju po njemu „Šenoino doba“. Iako

¹⁷ Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 155.

¹⁸ Sekulić, Ante. 1967. *Hrvatski realizam*, Zagreb, str. 11.

¹⁹ Usp. Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 159.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Radi lakšeg razumijevanja ovdje koristim termin „Habsburška Monarhija“ iako je država službeno nosila naziv „Austrijsko Carstvo“ (1804. – 1867.) i kasnije „Austro-Ugarska Monarhija“ (1867. – 1918.).

je poveći dio njegova opusa otišao prema prosvjetiteljsko-didaktičnoj funkciji književnosti iz prve polovine 19. stoljeća, kako to ističe Miroslav Šicel, istodobno je otvorio i nove mogućnosti: naslutio je nove teme, a u jezično-stilskom smislu gotovo je neposredno utjecao na većinu hrvatskih realista.²³

Vremenske granice hrvatskog realizma između 1880. i 1890. treba shvatiti vrlo oprezno jer kriterije koji obilježavaju europski realizam ne možemo primijeniti i na situaciju kod nas. U literaturi je uvriježeno mišljenje da se razdoblje realizma u Hrvatskoj preklapa s vladavinom Dragutina Khuen-Héderváryja.²⁴ Ako zanemarimo vremensku odrednicu, Šicel ističe kako je kriterij za omeđivanje hrvatskog realizma zapravo neliteraran; radi se o generacijskom i tematskom kriteriju, s obzirom da je u tom trenutku teško govoriti o pretežitosti realističko-stilskih postupaka zbog sinteze romantičnog, trivijalnog pa sve do realističkog, no ipak, ne možemo hrvatski realizam kao književnu epohu odrediti isključivo neliterarno jer upravo realizam uzdiže roman kao najvažniju književnu vrstu u hrvatskoj književnosti i približava ju europskim književnim tokovima.²⁵ Nositelji novog naraštaju jesu pravaši (Eugen Kumičić, Ante Kovačić, neko vrijeme i Ksaver Šandor Gjalski) koji se odmiču od štrosmajerovske idealističke koncepcije književnosti i zahtijevaju objektivni i realni prikaz društvenog i političkog života Hrvatske. Također ističe da mi zapravo ne možemo govoriti o realističnom kriteriju u pravom smislu jer kod nas prevladava eklektički spoj romantičarskih, predrealističkih, ali i trivijalnih koncepcija.²⁶ Stoga bismo hrvatski realizam mogli okarakterizirati kao naraštaj pisaca koji se javljaju krajem sedamdesetih godina, a koji se svjesno odmiču od stavova njihova prethodnika, Augusta Šenoa.²⁷

„Osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća Hrvatska proživljava razdoblje gospodarskog i nacionalnog propadanja, sve jačeg utjecaja i pritiska tuđinaca, raznih društvenih nedaća, što se sve odražava u književnom stvaranju“²⁸ riječi su to Ante Sekulića, povjesničara književnosti koji najbolje prikazuje vrijeme u kojemu djeluju naši pisci realizma. Kako književnost ne nastaje u svojevrsnom vakuumu već u konkretnom i realnom prostoru, odnosno zbilji, tako se cjelokupna društvena situacija preslikava u umjetnička prozna djela, što je u biti

²³ Šicel, Miroslav. Op. cit. str. 82.

²⁴ Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry de Hédervár – mađarski grof i političar, ban *Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* između 1883. i 1903. te dvaput ugarski premijer. Njegovo ime sinonim je za razdoblje intenzivne mađarizacije. (Khuen-Héderváry, Karoly. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krlež, 2021. Pristupljeno 12. 9. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31368>)

²⁵ Usp. Šicel, Miroslav. Op. cit., str. 83.

²⁶ Ibidem, str. 85.

²⁷ Šicel, Miroslav. Op. cit., str. 85.

²⁸ Sekulić, Ante. Op.cit., str. 9.

i osnova realistične poetike, detaljno i objektivno prikazati društvenu zbilju, unatoč iluziji takvog pokušaja. Takvom književnom razmišljanju u formalnom smislu najbolje odgovara roman, stoga ne čudi da isti tijekom 19. stoljeća doživljava vrhunac i postaje dominantna književna vrsta. Eugen Kumičić smatra da temelj romana mora biti shvaćanje istine, odnosno poimanje realnosti.²⁹ Osim romana, u našoj književnosti dominira i pripovijetka (Kozarac, Kovačić, Novak, Gjalski i drugi).

Dolaskom novog naraštaja javlja se radikalniji pristup književnosti, ponajprije zbog uske veze s pravaštvom, našim prvim nacionalističkim pokretom, kako to naziva Sekulić, koji je došao s mišlju o hrvatskoj potpunoj slobodi i državnosti.³⁰ Pravaši su nezadovoljni tadašnjim jugoslavenstvom i narodnjačkim oportunistom i stoga ne čudi da se upravo u takvom kružoku javlja tendencija za potpunim i objektivnim prikazom zbilje, odnosno stvaranjem jezičnih i književnih kodova. Većina pisaca biva zaokupljena približno istom tematikom; propadanjem plemstva i prijelazom stanovništva u gradove te sukobom generacija, starih i mladih. Analizirajući djela naših pisaca možemo jasno utvrditi da se većina pisaca nije u potpunosti oslobodila romantizma, sentimentalnosti i poetiziranja, pa čak i trivijalnosti, ali unatoč tome javljaju se fragmenti realističkih stranica koji bez premca pariraju europskoj književnosti. Sekulić navodi da je skoro svako književno ostvarenje onoga vremena pisano s određenom tendencijom i da je neposredno bilo vezano uz tadašnju našu stvarnost.³¹

3. Regionalizam u književnosti hrvatskog realizma

Književnost realizma ima snažnu potrebu što užeg povezivanja sa stvarnim svijetom, odnosno vremenom i prostorom pa time prostor postaje prepoznatljiviji topos u književnosti hrvatskog realizma, a upravo je jedna od njegovih značajki specifičnost prostora – regionalizam. Emil Štampar tako navodi da su „pojedini hrvatski pisci toga razdoblja postali književni specijalisti za problematiku ovoga ili onog užeg kraja Hrvatske.“³² što možemo objasniti njihovim podrijetlom koji im služi kao prostorna scena za književno stvaralaštvo. Stoga bismo „književni“ hrvatski prostor mogli podijeliti na nekoliko regija: Hrvatsko zagorje (Ante Kovačić, Ksaver Šandor Gjalski), Istra i Hrvatsko primorje (Vjenceslav Novak, Eugen Kumičić), Lika (Josip Draženović, Jure Turić) te nam preostaje Slavonija, geografski gotovo

²⁹ Ibidem, str. 11.

³⁰ Ibidem, str. 13.

³¹ Sekulić, Ante. Op. cit., str. 15.

³² Štampar, Emil. 1950. *Josip Kozarac*, u *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, str. 7.

najveća regija, a njezini predstavnici su Josip i Ivan Kozarac.³³ O specifičnosti prostora posebno se dotiče Anica Bilić koja navodi da je „tematiziranje zemlje, odnosno ravnice, Slavonije, zavičaja i sela, svojstveno panonskom (kopnenom, sjevernom) književnom diskursu stoga je važno promotriti kategoriju prostora i reći kako prostor, premda je geografski determiniran, ima odlike književnoga prostora, a kao takav modelativnu funkciju i sposobnost izražavanja neprostornih odnosa, npr. društvenih, religioznih, ideoloških i moralnih aspekata svjetonazora.“³⁴ Regionalno raslojavanje hrvatskog realizma posljedica je tematske odrednice jer su navedeni autori težili što vjernije prikazati prostor, odnosno njegovu socijalnu komponentu kako smatra Šicel.³⁵ Brešić navodi kako je regionalizam uvjetovan geografskim i historijskim razlozima.³⁶ Iako bi se moglo reći da su autori bili zatvoreni unutar vlastitog zavičajnog okvira, među njima ipak nema velikih razlika u tematskom usmjerenju te Šicel ističe da „bez obzira na to koju sredinu obrađivali, svi su stvaraoci uglavnom nailazili i zapažali slične ili istovjetne društvene pojave i procese.“³⁷ S time se slaže i Antun Barac koji se dodatno navodi da realisti pišu više-manje o istim ili sličnim temama, kao što su seksualni moral, raspadanje zadruga, loši utjecaji stranaca i inteligencije te neracionalno gospodarstvo našega čovjeka, samo je razlika u načinu prikazivanja navedenih problema.³⁸ Slavoniju u književnosti možemo pratiti još od pojave Matije Antuna Relkovića, čije ime snažno obilježava njezin prostor u kontekstu 18. i 19. stoljeća, a njezina bitna značajka, „književna slavonsština“, kako ju je imenovao Prohaska, podrazumijevana je na nešto pejorativan način, navodi Brešić, jer je za ondašnje kritičare pojam regionalizma zapravo označavao provincijalizam.³⁹ Kao najznačajniji regionalistički pisci Slavonije uzimaju se Josip i Ivan Kozarac, koji su ostavili vjeran i uvjerljiv prikaz slavonske zemlje, ljudi i prirode u hrvatskoj realističnoj književnosti, pa čak i šire, sve do današnjih dana.

U prethodnim poglavljima rada iznesena je problematika hrvatskog realizma. Jedna od zastupljenijih tema jest svakako loša gospodarska situacija koja je zajednička svim regijama te se stoga pojavljuje kod gotovo svih autora, ali i među različitim slojevima hrvatskog društva. Kozarac je usmjeren na seljački sloj i njega drži na neki način društvenim pokretačem, što nas ne čudi jer se radi o najbrojnijem sloju društva, no problem gospodarstva je vidljiv u

³³ Usp. Šicel, Miroslav. Op. cit., str. 92.

³⁴ Bilić, Anica. 2006. *Ivan Kozarac i literarna Slavonija*, u Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 32 No. 1., str. 433.

³⁵ Šicel, Miroslav. Op. cit., str. 92.

³⁶ Brešić, Vinko. 2004. *Slavonska književnost i novi regionalizam*. Grafika, Osijek, str. 9.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Barac, Antun. 1986. *Regionalizam u književnosti*, u *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, str. 116.

³⁹ Brešić, Vinko. Op. cit., str. 25.

aristokratskim krugovima, koji ili nisu sposobni upravljati svojim imanjima ili nemaju za to dovoljno resursa, dopuštaju i svjedoče vlastitom padu. Prijelaz iz feudalističkog u kapitalističko društvo promjena je kojoj se mnogi ne uspijevaju prilagoditi. Takva problematika vidljiva je kod Josipa Eugena Tomića u njegovom romanu *Melita*, koji slovi kao jedan od naših ponajboljih romana društvene tematike. Jedino građanstvo na neki način odolijeva nedaćama gospodarstva jer se nalazi u sredini te ih društvene prilike manje pogađaju, stoga nije toliko zastupljeno u realizmu, osim u odnosima grad – selo, koje je također prisutno kao tema u našem realizmu.

3.1. Slavonski tematsko-stilski kompleks

Prisutnost Slavonije u književnosti možemo pratiti u većini tekstova od Matije Antuna Reljkovića preko Josipa i Ivana Kozarca pa sve do 1950., a tu književnu odrednicu obilježava jaki slavonski tematsko-stilski kompleks, pojam koji uvodi Dragutin Prohaska u tekstu „Slavonština u našoj književnosti“ te ga definira kao „sentimentalnost duše, humor i tihu ironiju, što je po njegovu mišljenju, specifično za Slavonca, a među ostalim, uvjetovano je povijesnim i klimatskim uvjetima u kojima živi.“⁴⁰ Takvu karakteristiku možemo pronaći u književnim djelima najrelevantniji autora pojedinih perioda, kao što su romantizam, realizam, moderna, ekspresionizam, socijalna književnost i slično, aktivnih u Slavoniji, a koji je tada i mjesto razlike jedino u odnosu na književne poetike pisaca izvan ovoga prostora, kako navodi Goran Rem.⁴¹ Pojavu takve odrednice karaktera u slavonskog čovjeka najbolje opisuje Prohaska riječima:

Usljed trajnoga pritiska turske prevlasti izčeznulo je u ovom dijelu našeg naroda samopouzdanje, izčeznula lična volja, obamrla svaka agilnost prema vani, a razvila se neka refleksija, samoutjeha, a s njome javlja se uvijek ono sentimentalno njegovanje svoje vlastite nutrine, rađa se tajni kult osjećaja, srca... ostao je naivno dijete prirode isto tako strastven, koliko je ova bujna, bezbrižan i mekoputan na onoj božjoj ravni, što mu suviše ne otežava dane života... Priroda, što ga okružuje, nije grandiozna, nije majestetična, tu ne ima gorskih, stalnih crta, tu ne ima velebnih vidika sa visine,... sve to mijenja od vremena do vremena svoje draži i to bez ikakvih dubljih tragova, bez glasa mirno neusiljeno. Takav je i karakter Slavončev. Njegova strast je pritajena. Tek

⁴⁰ Rem, Goran. 2002. *Hrvatska književnost u Slavoniji na prijelazu 19. u 20. stoljeće*. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 28 No. 1, str. 235.

⁴¹ Ibidem, str. 216.

*katkada, kada se oblaci nakupe, kada se cijela ravan pokrije teškom atmosferom, dolazi u njega do burnih momenata...*⁴²

Kodovi slavonskog tematsko-stilskoga kompleksa čitaju se u tekstualnim strukturama preko svih poetičkih principa, a ovdje se navode redom, onako kako ih usustavljuje Rem:⁴³

1. tema: život u Slavoniji (u slavonskim selima i gradovima), odnos prema tradiciji (opis slavonskih običaja, slavonske pjesme, opis narodnih nošnji); povratak u zavičaj kao prostor egzistencijalnoga; vezanost uz prostor (zemlja, šuma, rijeka, ulica); granica i raskrižje
2. opis: tipizirani Slavonac, njegov izgled i ponašanje odnosno utjelovljenje mentaliteta slavonskog sela, sentimentalnost duše
3. stil: jednostavnost izraza, upotreba ikavskoga narodnoga govora, humor, ironija, pritajena strastvenost, didaktičnost

Rem ističe da je jedan od takvih primjera graničarska tematika, odnosno djela koja se referiraju na slavonsku Vojnu krajinu gdje se prikazuje graničarski život.⁴⁴ Osim graničarske, u slavonskoj književnosti dominira šokačka tematika, koja se može istaknuti kao zasebna poetička matrica unutar hrvatske književnosti u Slavoniji te se „čita u onim književnim djelima u koja su upisane tradicionalne, socijalne, političke i antropologijske karakteristike jedne specifične skupine koja se naziva Šokci i pripada katoličkoj vjeroispovijesti, a slijedom određenih povijesnih okolnosti postaje i etnička oznaka, no opet unutar hrvatskoga i nacionalnoga bića.“⁴⁵ Prisutnost slavonskog tematsko-stilskog kompleksa najvjernije iščitavamo u djelima Josipa i Ivana Kozarca, koji slove kao najvažniji predstavnici „slavonštine“ te stoga Rem ističe da su „svojim književnim djelima prikazali i pokazali duh i dušu slavonskog čovjeka i *šokaštva*, a nama je danas interpretirati tu sliku na drukčiji način, upozoriti na antropologijsku matricu slavonskoga sela i njegovih stanovnika u kulturnoj dinamici slavonskoga prostora.“⁴⁶

⁴² Narodna obrana 181/1906, Osijek 1906, str. 6-7 u Prohaska, Dragutin. Op. cit.

⁴³ Rem, Goran. Op. cit., str. 217.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Rem, Goran. Op. cit., str. 217.

3.2. Proza Josipa Kozarca

Iako se Kozarac u književnosti javlja pjesmom *Zmija*, objavljenoj 1875. u *Hrvatskoj lipi*,⁴⁷ cjelokupni njegov opus danas promatramo gotovo isključivo kao prozni. Od osamdesetak pjesama, nijedna nije ostavila značajniji trag u našoj književnosti.⁴⁸ Uz spomenute pjesničke pokušaje, treba istaknuti da je još kao bečki student, pod utjecajem Molièrea, napisao dramu *Tartufov unuk* (1879.), nakon koje slijede još dvije; *Turci u Karlovcu* i *Tuna Bunjavilo*, napisane u duhu pučkog kazališta i objavljene nakon autorove smrti. Ako kronološki gledamo datume objavljivanja njegovih djela, svake godine po nekoliko radova, možemo zaključiti da je Kozarac vodio bogat književni život, odnosno stvorio vrijednu ostavštinu u našoj književnosti. „On doduše nije stvaralac velikog formata, ali je dao male književne, umjetničke minijature, koje su tople, neposredne i nezaboravne.“⁴⁹

Prozno stvaralaštvo započinje pripovijetkom *Na ledu*, objavljenoj 1876. godine. Potom slijede *Priče djeda Nike* te od tada svake godine objavljuje ponešto od svojih radova, sve do 1903., kada mu u Vijencu izlazi posljednja pripovijetka izdana za njegova života.⁵⁰ Od objavljenih pripovijetki mogu se istaknuti *Biser Kata*, *Naš Filip*, *Proletarci*, *Tena*, *Mira Kodolićeva*, *Donna Ines*, *Oprava* i druge. Njegova jedina dva romana, *Mrtvi kapitali* i nešto slabiji ostvaraj *Među svjetlom i tminom*, okosnica su ovoga rada te će o njima riječ biti u sljedećim poglavljima.

Kako bismo pobliže definirali Kozarca kao književnika i analizirali njegov opus, valjalo bi prije svega govoriti o elementima koji su srž njegova književnog oblikovanja. Ante Sekulić ističe tri osnovna: porijeklo i staleška pripadnost, studiji u Beču te autobiografski element djetinjstva.⁵¹ Pripadnost građanskom staležu, odgoj, pa naposljetku shvaćanje morala, ljubavi i položaja žene uvelike usmjeravaju njegovu perspektivu i poimanje društvenih previranja i zbivanja, kakva su bila u ono vrijeme. Njegov studentski život u Beču nije dugo potrajao, ali je zato ostavio znatan trag, bilo u njegovoj osobi, bilo u njegovom stvaralaštvu. Beč je u to vrijeme glavni grad Austro-Ugarske, najveće kulturno središte tadašnje države, stoga ne čudi da je takva okolina mogla ostaviti izuzetan trag na mladog čovjeka, kakav je bio ne samo Kozarac, već mnoštvo hrvatskih književnika koji su svoje školovanje odradili u Beču. Prema Emilu

⁴⁷ Sekulić, Ante. 1957. *Hrvatski realizam*, Zagreb, str. 40.

⁴⁸ Kozarac, Josip. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 5. 6. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33565>.

⁴⁹ Sekulić, Ante. Op. cit., str. 41.

⁵⁰ Ibidem, str. 42.

⁵¹ Ibidem.

Štamparu, tamo je mogao „vlastitim očima vidjeti, što mu u nacionalno i društveno ugnjetavanoj domovini nije bilo moguće.“⁵² U Beču se upoznaje s djelima i učenjem Adama Smitha, Charlesa Darwina te ostalim gospodarskim znanostima, što će uvelike obilježiti njegovo daljnje životno djelovanje i književno formiranje. Od njih je prihvatio tezu da je rad mjerilo vrijednosti pa time i izvor narodnog bogatstva te da u redosljedu razvoja društva treba poći najprije od poljoprivrede jer je to za državu najvrjednije gospodarsko područje.⁵³ Od Smitha prihvaća liberalizam o idejno prirodnom razvoju ekonomskih ustanova.⁵⁴ Štampar još navodi zanimljivu pretpostavku: „od Haeckela je mogao primiti crtu građanskog antiklerikalizma“⁵⁵ što bi se moglo iščitati u negativno stvorenim likovima župnika ili kanonika. Beč možemo smatrati značajnom prekretnicom u njegovu životu, ili kako Sekulić kaže „intermezzo“, u kojemu se izgradio i razvio u čovjeka zrelih svjetonazora, čvrstog karaktera i odvažnosti te modernih i naprednih ideja, više nego ijedan naš drugi pisac epohe. Krešimir Georgijević navodi da Kozarac „uviđa potrebu da se umesto naturalne i primitivne privrede hrvatskog sela uvede racionalna, robno-novčana, kapitalistička; da se zemlja iskoristi u punoj meri, da se ukine starinski „tropoljni“ sistem, po kome je svake godine jedna trećina njiva ostajala neobrađena, na ugaru; da se uvede intenzivna privreda; da se melioriše zemljište, da se isušeritovi i močvare pored reka, da se iskoriste *mrtvi kapitali*, gde god oni ležali.“⁵⁶

Treći i posljednji element njegova osobnog oblikovanja jest posve autobiografski, pa se i sam Kozarac osvrće na isti, što svjedoči riječima: „Prvu mladost proživio sam kao neobuzdan i divlji sin prirode. Od jutra do mraka potucao sam se po poljima i livadama... Nema ni ptice, ni zvijeri, kojoj nisam u dušu zavirio, o kojoj nisam znao zašto pjeva i plače, zašto mrzi i ljubi čovjeka...“⁵⁷ te nas riječi upućuju da je Kozarac od rođenja bio neposredno vezan u prirodu, krajolik, svoj zavičaj te da je još za ranog djetinjstva spoznao ljepotu i značaj slavonske šume, odakle je kasnije crpio najveću inspiraciju za svoja djela, koja su „krv moje krvi, duša moje duše.“⁵⁸

Kod Kozarčeva opusa često se veže pitanje književnih uzora i utjecaja, pa tako većina povjesničara književnosti (Georgijević, Štampar, Sekulić) ističe Turgenjeva kao dominantnog uzora, a tome u prilog ide i autobiografsko isticanje navedenog autora kao uzora, prvenstveno

⁵² Sekulić, Ante. Op. cit., str. 42.

⁵³ Ibidem, str. 43.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

u kraćim proznim djelima u kojima slavi slavonsku šumu i ravnicu (*Slavonska šuma*). Njegovi dramski pokušaju oslanjaju se već na Molièrea, kao što je rečeno ranije, a neki, poput Ljubomira Marakovića, spominju čak da „Kozarac nije uzalud toliko volio Shakespearea, a bez sumnje je čitao i Goetheova „Fausta“, iako o tom nigdje ne govori.“⁵⁹ Miloš Savković dotiče čak povezanost s E. Zoleom i Maupassantom.⁶⁰ U literaturi nije bilo većeg istraživanja utjecaja između spomenutih autora, no ipak, najveći utjecaj na Kozarca ostavio je Turgenjev, što je posebno vidljivo u opisima prirode i idiličnom ugođaju sela, o čemu će više biti riječi kasnije.

Književni rad Kozarca, kao i elemente njegovog književnog usmjerenja, možemo podijeliti na tri razdoblja. Prvo razdoblje možemo nazvati mladenačkim, kao i kod svakog pisca u razvoju, u njemu dominiraju radovi nastali za vrijeme njegovih gimnazijskih i studentskih dana. Razdoblje je to njegove lirike i dramskih pokušaja, u kojima se osjeća romantičarski i mladenački zanos, a ponekad i rodoljubni povik.⁶¹ Kao najvažnije djelo možemo izdvojiti *Priče djeda Nike* (1877. – 1879.) nastale kao promatranje života i njegove problematike u slavonskom selu i izražene jezikom, koji je bio smjesa narodnog govora i Kozarčevih stilskih nastojanja, no u njima nema prevelikog sadržajnog uspjeha te se osjeti pretjerana didaktičnost, odnosno pouka o radu, štednji i slično.⁶² Drugo razdoblje traje idućih deset godina, do 1897. te označava njegovo najzrelije doba, kada objavljuje većinu svojih djela; dva romana (*Među svjetlom i tminom*, *Mrtvi kapitali*) i veći dio pripovijedaka (*Biser Kata*, *Tri dana kod sina*, *Slavonska šuma* i dr.) Ubrzo potom zahvaća ga bolest koja je obilježila njegovu posljednju fazu, u kojoj se teško posvećivao književnom radu te objavio svega nekolicinu djela (*Rodu u pohodu*, *San savjetnika Orlića*, *Oprava*, *Zagonetka* i *Dvije sestre*).⁶³ U toj fazi dominira psihološka novela, u kojoj se zanemaruje fabula i analizira duševno raspoloženje, a tematizira se ljubav, brak, ljubomora i nevjera. Kao najznačajnija novela te faze ističe se *Oprava*.

⁵⁹ Sekulić, Ante. Op. cit., str. 43.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Štampar, Emil. 1950. *Predgovor* u Kozarac, Josip; *Među svjetlom i tminom*, Novo pokoljenje, Zagreb.

⁶³ Sekulić, Ante. Op. cit., str. 44.

3.3. Slavonija u 19. stoljeću

U 19. stoljeću položaj Hrvatske nije bio zavidan, kao što je navedeno u uvodnom poglavlju, naime za vrijeme Josipa Kozarca govorimo o *Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*,⁶⁴ koja je postojala u okviru dualne Austro-Ugarske Monarhije. Ne samo da je bila u podređenom položaju, već je bila podijeljena tako da je Dalmacija pripala austrijskom dijelu Monarhije, a Hrvatska i Slavonija ugarskom, što je dovelo do snažne težnje za jedinstvom države (koja se tek formirala u svijesti obrazovanijeg građanstva) i osjećaju političke i društvene „nepravde“. Kako je nastanku realizma bilo riječi u uvodnim poglavljima, u ovome će biti opisana slika hrvatskog (slavonskog primarno) društva i zbivanja u drugoj polovici 19. stoljeća, kada se okvirno radnja romana i odvija. Da bi se romani i njihova problematika uopće mogla shvatiti i razumjeti, ipak je potrebno поближе odrediti i približiti okolnosti u kojima su djela nastala.

Europsko građanstvo u drugoj polovici 19. stoljeća doživljava procvat na svim područjima, što se u pozitivnom ili negativnom kontekstu izražava upravo književnošću. Marina Jemrić navodi da autori ili formuliraju vlastiti pozitivan stav prikaza tadašnjih društvenih problema ili oštro kritiziraju tu istu pojavnost pritom nudeći nekakva bolja rješenja u odnosu na trenutno stanje, pa tada često djeluju pomalo reformatorski, ili mogli bismo reći didaktično, što se vidi najviše u romanima s tezom, u kojima Kozarac ne skriva ideju o obnovi Slavonije.⁶⁵ Zbog toga se može reći da se književnost realizma bavi narodom, njegovom običnošću odnosno stvarnom slikom društvene sredine.⁶⁶

Vrijeme kada romani nastaju poklapa se s vremenom banovanja Khuena-Héderváryja, odnosno vremenom najsnažnije represije hrvatske političke i društvene scene, snažne mađarizacije koja položaj Hrvatske učinila još nižim i bjednijim, što je dovelo gotovo do ekonomske i gospodarske propasti. Politička scena obilježena je djelovanjem različitih stranačkih opcija; Narodna stranka i Stranka prava. Prva je čak unutar sebe doživljava sukobe, prilikom čega nastaje nova Narodna Neodvisna stranka. Njihov programski cilj bila je autonomija Hrvatske unutar Monarhije te ispunjavanje Nagodbe, koju su Mađari kontinuirano kršili, uzrokujući prosvjede i sukobe diljem države. Neodvisna stranka je pak težila obaranju te

⁶⁴ Postojala od Nagodbe do raspada Monarhije (1868-1918.)

⁶⁵ Jemrić, Marina., 2010. *Slavonske vedute u proznim djelima Josipa Kozarca*, Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, str. 9.

⁶⁶ Ibidem.

iste Nagodbe, financijskoj samostalnosti⁶⁷ te federalističkom uređenju Monarhije.⁶⁸ Stranka prava, predvođena Antom Starčevićem, teži pak neovisnom položaju Hrvatske, što bi eventualno moglo uključivati personalnu uniju.⁶⁹ Podjela hrvatskog društva na narodnjake i pravaše najbolje je vidljiva u strukturi književnih pravaca i usmjerenja, o kojima je bilo riječi u uvodnom poglavlju, što je uvelike odredilo kronologiju i program hrvatske realistične književnosti. Odstupanjem Ivana Mažuranića s banske pozicije zaoštavaju se sukobi s Mađarima, što dovodi do sve jačih demonstracija, koje naposljetku prelaze u općenarodni pokret protiv mađarizacije. Prosvjede su naravno provodili pravaši, ali priključili su im se i narodnjaci. Nemiri su u najvećoj mjeri izbijali zbog srozavanja ekonomskog standarda, prvenstveno ovisnošću o mađarskoj financijskoj politici, a takva situacija se počinje javljati i kod seoskog puka, koji je sve jače izražavao nezadovoljstvo gospodarskim stanjem i visokim porezima. Stanje je umireno tako što je seljacima obećano odgađanje zapljene imovine zbog neotplaćenih i nagomilanih dugova, a dodatno su im dodijeljene olakšice financijske naravi.⁷⁰ Takvo stanje strahovlade, u kojoj narodnjaci pružaju otpor mađarizaciji, pravaši sve više jačaju, onemogućavajući Ugarskoj kolonizaciju hrvatskih zemalja, na scenu stupa ban čiji je jedini zadatak bilo dovođenje cjelokupne *Trojednice*⁷¹ u red i gušenje svake mogućnosti otpora. Khuen-Héderváryjeva vladavina trajala je dvadeset godina (1883. – 1903.) u kojoj je suzbijen svaki pokušaj otpora, svaki politički pokušaj autonomije, otvoren je nesmetani put mađarskog kapitala od Budimpešte do Jadrana i Bosne i Hercegovine, što je dodatno pojačalo mađarsko pretendiranje na hrvatski teritorij. Takvo stanje indirektno je dovelo u ekonomskom smislu do potpune propasti, što se odrazilo na sve segmente društvenog života. Njegov način vladanja podijelio je i zavadio pravaše i narodnjake, oslobodio političku scenu za nesmetanu unionističku hegemoniju, što je uzrokovalo raspad Narodne stranke na niz manjih grupacija poslušne birokracije, kojima je ban darovao vrijedne činovničke pozicije.⁷² Jemrić slikovito opisuju stvarnu sliku tadašnjeg društva: „hrvatsko se društvo nestankom njegovog vlastitog plemićkog kova u tim svakako nepoželjnim okolnostima pomalo apatično prepustilo nadolazećim danima, jer mu je tada bilo u cilju ostvariti i zadovoljiti jedino vlastite

⁶⁷ Nagodbom je uređeno da financijama upravlja isključivo Ugarska, što je dovelo do potpune ekonomske ovisnosti Hrvatske.

⁶⁸ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 10.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Misli se na Hrvatsku i Slavoniju, Dalmacija je bila izdvojena podređenosti austrijskom dijelu Monarhije.

⁷² Jemrić, Marina. Op. cit.

egzistencijalne potrebe, zato što je ono u tim teškim trenucima i uslijed niza nepovoljnih okolnosti počelo gubiti viziju svoje budućnosti u bilo kojem smislu.⁷³

Socijalni presjek društva najviše su obilježile korjenite promjene uzrokovane agrarnim reformama, migracijama seoskog stanovništva u gradove, propašću plemstva i visoke društvene elite te birokracijom koja je na velika vrata uvela korumpirano činovništvo, što je postalo okosnicom književnosti hrvatskih realista.⁷⁴ Dok je europska književnost realizma okrenuta objektivnom prikazu svijeta i ljudskog života, neopterećena nacionalnim i političkim pitanjima, hrvatski je književni realizam okrenut gotovo isključivo političkim događajima i previranjima koji postepeno preuzimanju nacionalnu scenu, stvarajući tako jedini mogući izlaz kroz prizmu književnosti. Stoga ne čudi da postoji nit još od romantizma, odnosno prosvjetiteljski prizvuk koji ovaj put nije izravan već duboko utkan u temu i ideju književnog djela. Poučno-didaktički autorski poticaj nije se morao osjetiti u obliku komentara i savjeta već se pouka mogla izvlačiti iz kontekstualno iznesene ideje, teme i problema.⁷⁵

Josip Kozarac, kao i ostali književnici njegova naraštaja, u svojim je konkretno određenim književnim djelima aludirao na potrebne promjene unutar hrvatskog društva, koje se nalazilo u tako nezgodnom položaju da su samo određeni pojedinci vidjeli mogućnost reformi i boljitka. Približavanjem ruskom realizmu i po uzoru na Turgenjeva bio je sklon poetskom realizmu, prvenstveno unošenju poetskih komentara u odnosu na proživljenu društvenu zbilju i impliciranju pejzažnih digresija u smislu postizanja lirskog ugođaja, vidljivo u idiličnim opisima slavonskog krajolika i idealizaciji sela.⁷⁶ Jemrić zanimljivo navodi da prozni opus Kozarca svojim primjerom pokazuje kako „izvanjsko“ odnosno „realistično“ nije uvijek u skladu s „unutarnjim/problemskim“ odnosno „realističkim“⁷⁷ jer se ono prisutno stvarno idejno-tematski u njegovom književnom slučaju ne drži slijepo samo nekakvih karakteristika realistične književnosti odnosno postavki književne produkcije epohalnog razdoblja hrvatskog realizma s obzirom da ono na nekim mjestima odudara, pa se može postaviti pitanje (M. Jemrić ga postavlja) koliko je **realistično** unutar idejno-problemsko-tematskog kompleksa Josipa Kozarca uistinu **realističko**, tj. blisko postavkama i normama književnog realizma, kako hrvatskog tako i europskog.⁷⁸

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Usp. Šicel, Miroslav. Op. cit., str. 22.-28.

⁷⁵ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 15.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ **Realistično** (prema realnom) vs. **realističko** (prema realizmu), opreka koju problematizira autorica u kontekstu realističkog opusa Josipa Kozarca.

⁷⁸ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 16.

4. Roman s tezom

Kako bismo definirali i analizirali pojam romana s tezom potrebno je dotaknuti pojam teze odnosno njezina značenja u filozofiji. Naime, još u antičkoj filozofiji smatralo se da tezu postavlja onaj koji daje odgovor i koji ju mora braniti pred onime kome je ta teza upućena, a Aristotel smatra da se time ukida samovolja individualnog mišljenja.⁷⁹ No ako situaciju konkretiziramo u okviru književnosti, odnosno romana kao književne vrste možemo reći da teza u romanu predstavlja određeno autorovo stajalište koje se treba tek objasniti, dokazati ili potvrditi, stoga bi pojam romana s tezom označavao fikciju u kojoj se iznosi određena teza u obliku teme, a cilj djela jest potvrda iste. Radi se o takvoj književnoj vrsti, koja se ni po čemu ne razlikuje od bilo kojeg drugog romana, osim po tome što je cijelu okosnicu romana čini određena „teza“ odnosno ideja koju roman želi istražiti pa naposljetku i potvrditi. Kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, Kozarčeva poetika išla je u smjeru realizma koji je prije svega, uvjerljiv u odnosu prema objektivnoj zbilji⁸⁰, ali ta zbilja treba čitateljima biti kritički iznesena, s idejama i savjetima kako ju „ispraviti“, stoga se u njegovim proznim djelima (govorimo uglavnom o njegova dva romana te nekoliko pripovijetki) vrlo suptilno nameće ideja o potencijalnom progresu koji je moguće postići isključivo kroz osvještavanje čitateljske publike. Teza predstavlja ideju koja se lako može provesti u stvarnosti, kada bi književnost funkcionirala kao kakav udžbenik odnosno savjetnik za razna pitanja, a najbolji primjer je upravo njegova teza o gospodarskoj obnovi Slavonije, iznesena u romanu *Mrtvi kapitali*.

4.1. *Mrtvi kapitali*

Josip Kozarac je za života napisao svega tri romana; *Mrtvi kapitali* (1889.), *Među svjetlom i tminom* (1891.) i *Živi kapitali*, no uvjetno rečeno romana jer se može reći da se radi o dužim pripovijetkama dok je potonji ostao nedovršen. Roman *Mrtvi kapitali* prvo su njegovo veće prozno djelo koje je objavio u časopisu *Vijenac*, kao roman u nastavku, uobičajeno za ondašnje vrijeme. Radi se o romanu s tezom, čija je glavna ideja gospodarska obnova Slavonije i povratak tradicionalnim i moralnim vrijednostima, stoga Josipa Kozarca Dubravko Jelčić naziva „piscem s tezom.“⁸¹ Roman sam po sebi nema osobitu radnju, vrlo malo saznajemo o

⁷⁹ teza. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 2. 9. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61091>.

⁸⁰ Usp. Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 153.

⁸¹ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 72.

likovima, a sve se svodi na međusobne dijaloge i na dva težišta; dijalog Vlatka Lešića i gospođe Matković te Lešićevo sprovođenje gospodarskog plana na kraju romana. Djelo je to u kojemu je iznio vlastitu ideju mišlju o tome kako je najvrjednije bogatstvo u bilo kojem smislu upravo u zemlji i na zemlji.⁸² U romanu pratimo obitelj Matković u kojoj svaki član predstavlja svojevrsan tip osobe, tako glava obitelji, gospodin Matković, predstavlja čovjeka iznimno pozitivnih načela, koji svojim trudom i znanjem održava imanje i pokušava sačuvati obiteljske vrijednosti. Nasuprot njemu, njegova žena, gospođa Matković pripada onim tipovima ljudi koji ne razumiju stvarnost i žive iznimno površnim životom, ona teži raskoši i sjaju, ne podnosi selo i ne razumije ideale svog muža. Njihova su djeca također preslika njih samih, dvojica sinova, Vinko i Lujo, od kojih Vinko predstavlja „tip“ svog oca, a Lujo majke te kćeri, Anka i Nela, prva predstavlja očeva stajališta, a potonja svoje majke. Upravo takva odrednica njihovih karaktera odvodi ih na posve različite životne putove, koje Kozarac temeljito analizira i u njima vidi srž društvenih problema, odnosno cijela obitelj Matković predstavlja „Slavoniju u malom.“ Osim obiteljskih odnosa, na drugom kraju stoji nam lik Vlatka Lešića, koji predstavlja „simbiozu čovjeka i zemlje“⁸³ odnosno predstavlja vlastitu autorovu viziju, sve njegove ideje, vrijednosti i stavove. Kao i sam Kozarac, on također studira u Beču te se sa stečenim znanjem vraća u Slavoniju kako bi proveo svoje zamisli i napredne ideje koje je stekao na studiju. Glavni je govornik i idejni tumač u romanu. Njegovi monolozi, koji su jedva prekidani, izuzetno doktrinarni, hladni i u trenutku kada su izrečeni oduševljavaju Anku Matković. Njegovo analiziranje je gotovo majstorski prikazano, on opaža točne probleme, suprotstavlja selo gradu, poljoprivredu gladnom i neproduktivnom činovništvu.⁸⁴ Upravo kroz njegov lik Kozarac provlači tezu o gospodarskoj obnovi zemlje te ga na neki način možemo smatrati najvažnijim likom odnosno glasom autora u djelu.

Cjelokupni roman je zamišljen kao oštra kritika društvu, ali ne samo kritika već i zrcalo, kako bi čitatelji (koji predstavljaju sam narod na neki način) mogli vidjeti i spoznati sebe kao članove tog društva te probleme koji koče njegov napredak. Kako bi se to postiglo, cjelokupno djelo prožima snažna nota didaktičnosti, koju je Kozarac prirodno naslijedio kao slavonski pisac pod Relkovićevim utjecajem. Kako kaže Dubravko Jelčić: „svi su književnici poslije njega uvijek pomalo zavirivali kako je on to radio, držeći se njegove literarne paradigme“⁸⁵ te u svojoj kritici priznaje kako pouka sadržana u romanu u liku gospodarsko-ekonomskih ideja

⁸² Ibidem, str. 65.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Sekulić, Ante. Op. cit., str. 45.

⁸⁵ Jelčić, Dubravko. 1995. *Nove teme i mete*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naknada, str. 97.

gledana sama za sebe ne predstavlja nekakvu umjetnost, odnosno ostvarenje literarnosti, ali s druge strane ona kao takva ne izigrava prepreku tome da se umjetnost nesmetano ostvari bez obzira na prisutnost tih didaktičnih elemenata.⁸⁶ Jelčić smatra da didaktičnost ničim ne pridonosi djelu, ali ga svojom prisutnošću ne zakida te kako on tvrdi, poučnost izražena na umjetnički način i sama postaje umjetnost.⁸⁷ U književnoj kritici Janko Ibler smatra da se čitatelj osjeća kao da mu pisac daje lekciju iz narodne ekonomije, s obzirom na prilike u Slavoniji dok Krešimir Nemeć navodi kako je nacionalno-prosvjetiteljska tendencija pretjerano naglašena te da ovo djelo potvrđuje pravilo primjenjivo na veći dio naše romaneskne proizvodnje u 19. stoljeću: veća količina deklarativnosti i moralizma dovodi od manjka prave umjetnosti.⁸⁸

Nemeć također ističe kako su političke i stranačke polarizacije između pravaša i narodnjaka, toliko karakteristične za njegovu generaciju, ostavile Kozarca posve ravnodušnim. Njegova je pozornost prije svega usmjerena na ekonomske i socijalne probleme konkretne sredine (Slavonije) i među svim našim realistima, on se najviše bavio gospodarskim pitanjima.⁸⁹ *Mrtvi kapitali* predstavljaju literarnu studiju i nacrt nove gospodarske obnove koja se temelji na kultu rada, na novom odnosu prema baštini odnosno djedovskoj zemlji te naposljetku na moralnoj obnovi čovjeka.⁹⁰ Kult rada je elaboriran kroz Lešićev lik, djedovska baština kroz simboliku sela kao oaze mira i sreće te moralna obnova kroz zdravi i zreli brak Anke i Lešića. Kozarac je velikim dijelom bio inspiriran teorijama „apostola novovjeke znanosti“ Adama Smitha, Johna Stuarta Milla i Charlesa Darwina.⁹¹ Osim toga, može se istaknuti i utjecaj J.J. Rousseaua i njegovog ideala povratka prirodi i zemlji.⁹² Znanstvenu crtu koja se provlači kroz djelo duguje upravo spomenutim autorima i oduševljenjem njihove filozofije, koju je konkretizirao na primjeru Slavonije. Stoga roman, iako napisan krajem 19. stoljeća, i danas drži na aktualnosti upravo zbog toga što društvo prate isti socijalni, ekonomski i društveni problemi.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Nemeć, Krešimir. 1995. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Znanje, Zagreb, str. 220.

⁸⁹ Ibidem., str. 216.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

4.1.1. Tipovi likova u romanu i njihove reprezentacije

Kao što je već rečeno, Kozarac gradi prikaz cjelokupnog slavonskog društva kroz prizmu obitelji Matković u kojoj svaki član predstavlja određeni „tip“ društva, odnosno reprezentaciju društvenog karaktera. Kritičari su često zamjerali da je fabula romana prilično oskudna i da roman pretjerano naglašava ideju nauštrb vlastitog umjetničkog oblikovanja. Kozarac je zbilja snažno naglašavao već spomenutu tezu te se fabula može raščlaniti na nekoliko jednostavnih epizoda, bez kulminacije i bez pravog zapleta. Upravo takav realizam je svojstven njegovim romanima, za razliku od pripovijetki koje su ipak uspješniji ostvaraji, ne samo fabularno već i kompozicijski. To sve upućuje na zaključak da Kozarčeve romane trebamo „iščitavati“, odnosno kritički analizirati i u njima pronalaziti sve mane socijalnih odnosa i načine, tj. prijedloge za poboljšanje istih, sve kako bismo uvidjeli stvarnu sliku našeg društva, što je bio i primarni cilj djela. U širem smislu njegova dva spomenuta romana⁹³ rezultat su sinteze njegove znanstvene karijere i umjetničkog izričaja, nastalih kao prijedlog realizacije teze o gospodarskoj i socijalnoj obnovi kako Slavonije tako i cjelokupne Hrvatske.

U ovome poglavlju bit će riječ o likovima romana koje možemo (i trebamo) tumačiti kao svojevrsne tipove ljudi kakve Kozarac promatra i kritizira na svojstven način, sve da bi prikazao širu sliku društva ograničenu na književno platno. U tvorbi odnosa između likova služi se strukturom koju su već razvili Šenoa (u *Zlatarovu zlatu*) i kasnije Kumičić (u *Olgi i Lini*), radi se dva komplementarna i antagonistička para; na jednoj strani Lešić, kojemu se pridružuje Anka, a na drugoj Nela i Neumayer.⁹⁴ Takav osnovni raspored biva obogaćen dodatnim kontrastiranjem likova na razini obitelji Matković: stari Matković, Anka i Vinko na jednoj strani dok su na drugoj gospođa Matković, Nela i Lujo.⁹⁵ Osim obiteljske razine, imamo kontraste između seoskih i gradskih likova, kao što su Vukovići i slično.⁹⁶ Antitezama selo-grad, seljak-činovnik stvara se mreža odnosa, paralelizama i kontrasta, ali uvijek s unaprijed zadanim vrijednosnim predznakom.⁹⁷

Tako kao prvog lika možemo izdvojiti gospodina Matkovića. U romanu ne saznajemo njegovo puno ime, pojavljuje se u prvom, uvodnom poglavlju i odmah se daje naslutiti njegov značaj. Starješina i glava je obitelji, predan poslu i prilično cijenjen u svome selu gdje obavlja

⁹³ U ovome radu bit će riječ samo o njegova dva dovršena romana: *Mrtvi kapitali* i *Među svjetlom i tminom* dok *Živi kapitali* zbog svoje nedovršenosti i manjka većeg značaja neće biti uključeni u analizu.

⁹⁴ Nemeč, Krešimir. Op. cit., str. 220.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

poziciju (prilično visoku za ondašnje prilike) upravitelja gospoštije. Otac je četvero djece; Vinko, Anka, Lujo i Nela. Cijeli njegov lik predstavlja tip seoskog marljivog i sposobnog radnika, prilično tradicionalnog čovjeka koji vjeruje da čovjek radom i vlastitim rukama gradi i usmjerava svoj život. Njegova osobnost još je više naglašena kontrastom njegove supruge, gospođe Matković.

Čovjek u pedesetim godinama, posve kratko ošišan, kratkog debelog vrata, sav crven i pun ljetnih mozuljiva po nosu i čelu; debelo mu, malne četverouglasto lice sa sjajnim žutkastim i sitnim očima te mesnatim, crljenim nosom, činilo se u prvi mah tupo i prosto – no kad je prekidanim, oštrim glasom progovorio – taj glas bio je veoma sličan britkoj formi lica – upoznalo se je da iz njega govori ona dobra prostota i iskrenost, koja se krije samo u takovim oštrim, tvrdim licima. Išao je pravilno i odmjereno, te se je moglo vidjeti da taj čovjek ljeti i zimi i po blatu i po suhu stupa istim laganim, al čvrstim korakom.⁹⁸

Prikazan je kao otac koji iznimno voli i ponosi se svojom djecom te je sav svoj rad usmjerio radi njihova boljitka.

Odgovorio je dva sina i dvije kćeri, u kojima je uživao kao rijetko koji otac, radi djece ustezao si je on svaku udobnost, svaki bolji zalogaj, nosio se kao prosjak, sve u onoj divnoj roditeljskoj požrtvovnosti da će tim bolje njegovoj djeci biti.⁹⁹

Gospođa Matković, žena gospodina Matkovića, sušta je suprotnost svome mužu. Ona predstavlja suprotni karakter u romanu, određen malograđanštinom, površnošću i prema autoru, krivim svjetonazorom. Ona nije negativan lik, ali teži društvenom statusu i ugledu te ne skriva svoje nezadovoljstvo životom na selu. Ona zapravo ne razumije svog supruga, iako njih dvoje prilično skladno funkcioniraju jer teže ka istom cilju: sreći i uspjehu svoje djece, premda na različite načine. Najvažnija joj je udaja kćeri, da im pronađe što bolju partiju, prilikom čega ne gleda na karakter i osobnost, već isključivo na reprezentaciju prosca, na bogatstvo, izgled i ugled, što se naposljetku pokazuje pogrešnim, u slučaju Nelinog promašenog života. Ljubomorna je na sestrin život u gradu, ne voli selo i to otvoreno pokazuje, sukobljava se s Lešićem oko stava da je budućnost u poljoprivredi i gospodarstvu te ju pogađa Ankina odluka o udaji za njega, no kako vrijeme prolazi ona sazrijeva na neki način te uviđa ispravnost svoje odluke.

Ona, kći visokog, ali siromašnog činovnika, i danas još lijepa i ponosna udala se za njega da ne ostane neudata, te od prvog časa, otkako je iz lijepe varoši došla k njemu na žalosno selo sa slamom pokrivenim kućicama, ostala je sve do danas nezadovoljna,

⁹⁸ Kozarac, Josip. 2008. *Mrtvi kapitali, novele*, Hum naklada, d.o.o., Zagreb, str. 25.

⁹⁹ Ibidem, str. 27.

*ne razumijevajući jedno drugo. No njemu nije to ni najmanje smetalo, jer ona je inače bila brižna i oštra oko kućanstva, a on također radin i s malim zadovoljan, tako da nikakvo drugo zlo nije životu im stavljalo neugodnih zapreka osim onoga, što su bili svatko svoje ćudi, svatko svojih nazora. Ta razlika bila je tako tanka i izrazita, da ni jedno od njih ne bi nikad ni pomislilo, da će se jedno drugomu pokoriti ili popustiti.*¹⁰⁰

Različiti stavovi roditelja doveli su do toga da se dvoje djece, Vinko i Anka, ugledalo na oca, u potpunosti prihvativši njegov način života, dok su Lujo i Nela nalik na majku, počevši od stavova do načina razmišljanja o životnom uspjehu.

*On je znao da ga njegova žena nije nigda ljubila, ali zašto ju je kraj svega toga uzeo, toga nije znao – tako, došlo je nekako, kao što u svijetu svaki dan biva. No oni su ipak, živjeli, oni su odgojili krasnu djecu, ali među njima nije nigda bilo one obiteljske topline, oni nijesu bili dva tijela s jednom dušom, oni su bili dva protivna tabora – a prva posljedica toga bila je, da su i njihova djeca postala takova: dvoje ih otišlo u materin tabor, a dvoje u očev.*¹⁰¹

Anka predstavlja tip idealne kćeri, opisana gotovo bez mane. Već sam odabir imena – Anka sugerira nam prostu seosku jednostavnost, ime koje je toliko često dodijeljeno seoskoj čistoj, nevinoj djevojci, počevši od Mirka Bogovića (*Šilo za ognjilo*) ili Franje Markovića (*Dom i svijet*) pa do Josipa Kozarca čime predstavlja svojevrstnu simboliku koja samo nastavlja niz pozitivno utjelovljenih ženskih likova u hrvatskom realizmu.¹⁰² Za nju je sreća život na selu, zazire od gradskog načina života te u potpunosti slijedi očeve stope. Radišna je i marljiva dvadesetogodišnjakinja koja služi oca i pomaže u kućanskim poslovima te u tome pronalazi zadovoljstvo i sreću. Čvrstog je karaktera i ne mari za govorkanja i način kako ju drugi vide, a to najviše dolazi do izričaja kada odbija prosca, uz očevo odobravanje, a uz majčino negodovanje. Priklanjanje uz oca je vidljivo po tome što nema posve izgrađen odnos s majkom, jedna drugu ne razumiju, ponajviše po pitanju braka. Njezin lik se u romanu spaja s likom Vlatka Lešića, jedno drugo nadopunjuju i predstavlja skladan par, točno onakav kakav autor smatra moralnim i poželjnim za razvoj slavonskog društva.

*...ona se nije trsila da bude interesantna, da se pred svima istakne - al baš zato odsijevala njezina prikaza osobitim čarom..., Taj pogled i ta rumen kazivala je da njih dvoje stidljivo skrivaju jedno svoje čuvstvo, koje je već počelo prodirati iz njih.*¹⁰³

¹⁰⁰ Ibidem, str. 27.

¹⁰¹ Ibidem, str. 72.

¹⁰² Grdešić, Maša. 2007. *Što je Laura? Otkuda je ona?: ženski nered u romanu U registraturi Ante Kovačića u Poetika pitanja*, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, FF press, Zagreb., str. 254.

¹⁰³ Kozarac, Josip. *Mrtvi kapitali*. Op. cit., str. 50.

Lik Vlatka Lešića jedan je od najzanimljivijih u romanu jer predstavlja tip čovjeka koji će potencijalno reformirati Slavoniju. Time Kozarac indirektno iznosi svoje ideje, stavove i planove o obnovi Slavonije, pri čemu mu roman zapravo djeluje kao „paravan“ odnosno „prizma“ kako bi osvijestio čitatelje. Upravo zbog toga neki kritičari zamjeraju pretjeranu didaktičnost djela i manjak fabularne niti. Lešić je prikazan kao inteligentan i vrijedan mladić koji svoju budućnost vidi u obrađivanju zemlje i uspjehu u tom području. Ne dolazi iz bogate obitelji, studirao je u Beču dvije godine, ali nakon gubitka stipendije vraća se kući i počinje primjenjivati znanja stečena na fakultetu. Uporan je i pošten, ne obazire se na tuđa mišljenja i osporavanja, čime se ističe sličnost s gospodinom Matkovićem, ali kao novija generacija, upravo ona koja će pokrenuti promjene. Vinkov je prijatelj te često posjećuje kuću Matkovićevih, gdje se upoznaje s Ankom, začeivši njihov ljubavni odnos, koji kasnije dovodi do braka. Njih dvoje su prikazani kao ključni likovi romana, simbol nove generacije ljudi koji moralnim, poštenim i teškim putem kreiraju novu „sliku“ Slavonije.

*Čas prije razuzdani mladić govorio je sada tako ozbiljno, da se je vidjelo da osim one tople iskrene šale ima u njemu i drugo neko čuvstvo, ono čuvstvo dužnosti, koje i najmanju zadaću shvaća po njenoj zbilji i važnosti.*¹⁰⁴

Nela i Lujo, kao što je već rečeno, predstavljaju majčin svjetonazor, gdje ugled i bogatstvo igra najvažniji ulogu. Kod Nele se tom cilju dolazi putem braka, a kod Luje usponom na društvenoj ljestvici, odnosno dobrim činovničkim zaposlenjem (koje Kozarac kritizira kroz lik Lešića). Roman započinje tako što gospodin Matković prima pismo o Lujinom rasipništvu na studiju u Beču, koji mu na kraju ne donosi željeni uspjeh (u romanu se ističe ideja o prezasićenosti studenata i činovnika, koji su jedan od uzroka propasti poljoprivrede, a time i gospodarstva). Nela je zanimljiv lik jer predstavlja cjelokupnu dekadenciju slavonskog društva. On teži ugledu i društvenom statusu za koji misli da se postiže isključivo unosnim brakom. Ne shvaća pravu sliku svijeta već sve promatra plitko i površno, što se najviše vidi u sceni na balu gdje pleše sa svima i namješta svoj karakter onako kako svaka osoba od nje zahtjeva. Kozarac prikazuje njezin tip kao osobu promašenog života i kao uzrok moralne propasti društva, što na kraju njezin lik i doživljava, kada usred bankrota (a do njega je dovela nezasićena rasipnost i nemogućnost života u skladu s primanjima) ona gubi sve što je brakom stekla te joj se život svede na bijedu, siromaštvo i patnju. Moralna propast je prikazana analogno s financijskom, gubitkom prihoda njih dvoje gube interes jedno za drugo i započinju sukobe.

¹⁰⁴ Kozarac, Josip. *Mrtvi kapitali*. Op. cit., str. 37.

Nela je sada opet imala kakva-takva razloga da se koji čas pozabavi svojom toaletom; ona je maštala kako će njeni obožavatelji iz daljine gledati i diviti joj se, te u duhu pratiti svaki njezin korak, kad bude preko strnika skakutala. Ona si je već unaprijed utvarala, što bi joj u taj čas rekao ovaj, i s kojim bi ju cvijetom sravnio onaj poklonik njezin; ona im je na sve te poklone u duši odgovarala - ovomu slađe, onomu ozbiljnije... A sva ta duševna zabava izmamila je i tjelesnu radnju: ona se svakomu od njih drugačije nasmiješila...¹⁰⁵

Preostaju nam likovi bračnog para Vukovića, sestre i šogora gospođe Matković. Oni žive u gradu, nemaju spomena vrijedno obrazovanje, prihodi su im dovoljni da podnesu sav teret gradskog života, koji je iz njihove perspektive prikazan posve ispraznim. Sušta su suprotnost Matkovićima i njihovom životu na selu. Opozicija selo-grad (ključna u književnosti hrvatskog realizma) najbolje je vidljiva iz navedenog primjera, gdje je grad prikazan u negativnom, malograđanskom svjetlu, a selo u pozitivnom, narodnom ugođaju. Iako Kozarac kritizira pasivnost, neznanje i mentalitet seljaka, on za to ipak ne krivi njih same nego sustav koji je to omogućio, štoviše, u njima vidi pokretačku snagu novog društvenog poretka i preporoda. Vukoviće jedino uvažava gospođa Matković, koja konstantno osjeća zavist što njezina sestra živi u gradu, za koji ona misli da je centar društvenih zbivanja i mjesto za najveći bračni uspjeh. Njihov svjetonazor je slikovito opisan načinom na koji pomažu Neli pronaći bračnog partnera, smatrajući da će ona time ostvariti najveću sreću. Neuspjeh njezina bračnog života simboličan je rezultat gradskog, površnog načina razmišljanja koje autor implicitno prikazuje kroz gradaciju njihovih financijskih problema koji dovode do bezizlazne situacije i pasivnog pomirenja s neuspjelim životom, što je još više naglašeno kontrastom braka Anke i Lešića (prvenstveno njihovog odlaska u zabačeni i zaostali zaselak). Vukovići Kozarcu predstavljaju izoštrani malograđanski sloj koji nema nikakvu ulogu niti funkciju u boljitku društva, već onemogućava ionako zakočeni razvoj istog. Njegova kritika se nazire kroz gotovo neiskazani sukob starog Matkovića i gospodina Vukovića, koji od početka nisu pronašli zajednički jezik.

Lapidarni Matković nije znao nikome laskati, te je Vukovića naprosto zvao volom i praznom tikvom, koji je morao jedino lijepom svom uzrastu i visokim poznanstvima svoje žene zahvaliti da se je popeo do činovnika desetog razreda. On je smatrao Vukovića onim što uistinu jest, kukavcem kojega je čovjek morao požaliti, ma s koje strane ga pogledao. Usuprot opet naduveni Vuković nije htio ni da čuje da je Matković izdaleka kadar ocijeniti njegovu vrijednost, on je njega držao prostim divljakom, na koga se ne bi nitko ni obazreo da mu nije žene i da nema za pašanca kraljevskoga činovnika Vukovića. On, njegova i Matkovićeva žena živjeli su u nekoj umišljenoj

¹⁰⁵ Kozarac. Josip. *Mrtvi kapitali*. Op. cit., str. 57.

*veličini koju su jedino praznim riječima gradili. Njima nije bilo veće slasti, nego kad su razgovarali o stvarima i idejama koje su bile od istine i ispunjenja daleke kao zemlja od neba. Vršak njihovih nada bili su Nela i Lujo; Ankino ime već im je teže ležalo na srcu.*¹⁰⁶

4.1.2. Teza i problematika romana

Ako roman *Mrtvi kapitali* promatramo kao roman s tezom, kao što je rečeno ranije, onda postavljamo pitanje što nam zapravo roman govori? Koja je njegova teza koju iznosi odnosno prijedlog rješenja tematizirane problematike? Kozarčev realizam pripada kritičkom realizmu, iako ga se često povezuje s terminom „poetski realizam“ (prisutan u nekim pripovijetkama), on ga isključivo veže uz opise prirode i slavonske šume.¹⁰⁷ Ranije smo uvidjeli razliku između njegove kraće proze, koja se drži njegovim književnim vrhuncem i duže proze, odnosno njegova dva romana, koja se razlikuju od pripovijetki po tome što u njima prevladava kritika društva koja čini okosnicu djela. Naime, radi se o unaprijed postavljenoj tezi i problemu, dok sama fabula više služi kao paravan, kako bi implicitna poruka djela bila integrirana ipak u umjetnički oblikovan tekst. U romanu *Mrtvi kapitali* već je sam naslov semantički snažno obilježen. Radi se o prenesenom značenju, odnosno metafori koja označava najvrjedniji slavonski kapital – zemlju, koji biva neiskorišten, zapušten i rasprodan bez neke značajne vrijednosti. Kapital (lat. *capitalis*: glavni, od *caput*: glava, njem. *Kapital*: bogatstvo, novčani posjed) u ekonomskoj teoriji označava akumulirano bogatstvo ili imovinu koja se predujmljuje za proizvodnju budućih dobara odnosno uz rad i zemlju, jedan od temeljnih čimbenika za proizvodnju.¹⁰⁸ Kada konkretiziramo definiciju na primjeru romana, radi se o zemljišnom kapitalu, bogatoj slavonskoj zemlji koja bi po svojoj vrijednosti trebala donositi toliki dobitak da bi se cijela regija mogla nazvati izuzetno bogatom, no kako slika ne odgovara stvarnosti jer je zemlja zapuštena i neiskorištena, a njezini žitelji nisu svjesni vrijednosti, taj cjelokupni kapital biva mrtvim, ne donoseći ništa osim siromaštva koja se utkalo u sve pore društva, kreirajući tako pasivni mentalitet koji jednog Slavonca čini takvim kakvim jest.

...moram vam reći da me je na to ponukala ona ogromna množina mrtvoga kapitala, koji se nalazi u našoj zemlji, a mi taj mrtvi kapital još povećavamo, jer smo s jedne

¹⁰⁶ Ibidem, str. 46.

¹⁰⁷ Vidi poglavlje „Slavonska šuma kao prirodni slavonski prostor“, str 54.

¹⁰⁸ Kapital. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 4. 7. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30309>.

*strane svi nasrnuli glodati голу kost, a s druge strane preveć smo komodni da zasučemo rukave, da se upremo i izvučemo blago iz naše zemlje.*¹⁰⁹

Ideja Josipa Kozarca jest svojim književnim djelovanjem djelovati na čovjeka odnosno čitatelja te mu usaditi predodžbu o stvarnosti (tu vidimo da Kozarac zbilja razmišlja realistički) u kojoj se nalazi, predočiti mu problem te ponuditi jedno od mogućih rješenja. Jednostavnije rečeno, djelo tematizira problem propasti slavonske zemlje uzrokovano sustavnom destruktivnom politikom, ali i načinom razmišljanja seljaka, koji ne žele prihvatiti inovacije i prilagoditi se vremenu. Stoga roman kritizira slojeve društva koji su odgovorni za takvo stanje, a to su prije svega promađarski nastrojani političari, počevši od bana pa sve do saborskih zastupnika. S druge strane stoje seljaci, koji svojim mentalitetom onemogućuju dublje i značajnije promjene te kroz lik Lešića, koji se obrazovan vraća u rodni kraj te svoju budućnost vidi u poljoprivredi i gospodarstvu, a ne činovništvu, autor ukazuje na tri ključna razloga zapuštenosti i inercije Slavonije. Prvi razlog, kao što je već navedeno, jest politika koji služi stranim interesima. Podređen hrvatski položaj u Monarhiji shodno tome doveo je do podređenosti hrvatske politike mađarskoj, koja se intenzivirala nakon sklapanja Nagodbe, kada Hrvatska službeno počinje financijski ovisiti o Ugarskoj, a ponajviše nakon stupanja Khuen-Héderváryjeva na banski tron, u vrijeme kada se radnja romana i odvija. „*Hrvatska je u Khuenovu razdoblju bila zemlja zanatske i manufakturne proizvodnje s počecima industrije, koje su razvoj sprečavali austrijski i naročito mađarski kapitalisti, da bi sebi osigurali tržište. Strani kapital, naročito francuski i engleski, zainteresirao se za slavonske hrastove šume i kolonijalnim načinom pljačkao zemlju, a za uzvrat ostavljao nemoral i mrvicu u obliku nadnica iskoristivši nemilosrdno našu radnu snagu.*“¹¹⁰

Drugi razlog jest mentalitet i neobrazovanost jednog širokog sloja, seljaka. Veći dio slavonskog stanovništva živi na selu te je obrazovanje bilo na niskoj razini, problem s kojim se suočavala tada cjelokupna Hrvatska. Nedostatkom obrazovanja državi nedostaje najvažniji alat u otporu koji joj je tada bio više nego potreban. Treći i posljednji razlog jest odlazak obrazovanog sloja u činovništvo, što Kozarac naročito kritizira, smatrajući da pojedinci koji biraju činovničko zanimanje umjesto gospodarskog zvanja rade dugotrajnu i nepopravljivu štetu jer se okreću životu koji ne donosi prosperitet te time zakidaju seoski način života, čime direktno uzrokuju gospodarsku propast. Kritiziranje činovništva naročito je vidljivo u romanu *Među svjetlom i tminom* te u razgovoru Lešića s gospođom Matković, a referira se na

¹⁰⁹ Kozarac, Josip. *Mrtvi kapitali*. Op. cit., str. 40.

¹¹⁰ Štampar, Emil. 1950. *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb, str. 16.

birokratsko potkupljivanje položajima jer je tijekom dvadesetogodišnje banove vladavine vladalo darovanje vrijednih činovničkih pozicija u zamjenu za političke usluge.¹¹¹

Ja vam, milostiva, ne zamjeram, što niste mojega mnijenja, jer dobro znadem da su s vama dvije trećine ljudskog društva naše domovine istih nazora. Uzrokom tomu jeste pomanjkanje naobrazbe u obrtnim i gospodarskim granama znanosti i s njima skopčane poduzetnosti duha, koja jedina stvara i diže blagostanje zemlje.¹¹²

Svi navedeni razlozi ostavili su duboki trag u već otprije slabom hrvatskom društvu, a dodatni teret bivale su sve značajnije i brže promjene načina života; akumulacija stanovništva u gradove i rapidno propadanje sela. Nove društveno-ekonomske promjene, odnosno prijelaz s feudalističkog na kapitalistički način života¹¹³ donose raspad i naposljetku propast tradicionalnog života na selu, prvenstveno seoskih zadruga. Dunja Merkler navodi sljedeće:

Nestaju seoske zadruge – stoljetna uporišta gospodarskog i moralnog integriteta sela, dionici zadružne imovine postaju siromašni posjednici malih posjeda bez sredstava i znanja potrebnih za uspješnu obradu zemlje i gospodarenje. Najčešće propadaju, zemlju prodaju strancima, a oni odlaze u grad i postaju nezaposlena gradska sirotinja ili odlaze u ekonomsku migraciju. Preostali se nekako snalaze – neki životare na posjedu do zadnjih snaga, neki prihvaćaju bilo kakvu državnu službu pristajući na ropski odnos prema vladajućem režimu u zamjenu za lažnu sigurnost mizerne državne plaće. Ostali opstaju na rubu propasti, često postajući jeftina radna snaga stranih kapitalista koji neštedimice pustoše blaga bogate zemlje. Materijalnu propast prati i moralna – mnogi temeljne etičke i domoljubne vrijednosti potčinjavaju pragmatičnim zahtjevima elementarnog opstanka.¹¹⁴

Nestankom seoskih zadruga mijenja se struktura slavonskog društva, ponajviše izgled sela, koje postepeno počinje propadati, čemu Kozarac svjedoči tijekom svog života, što mu u konačnici daje osnovnu inspiraciju za većinu njegovih pripovijesti. Kritika činovništva i odlazak u državni aparat birokracije, pritom napuštajući zemlju – (mrtvi) kapital, Kozarac naročito problematizira, što ga dovodi do toga da se toj temi posveti zasebno u novome romanu: *Među svjetlom i tminom*. Tome u prilog najbolje idu sljedeće Lešićeve riječi:

Da, eto, to smo vam mi Hrvati! Da nam je na lak način doći do kruha, da "obezbjediš sebe i obitelj", kako već taj žalosni tehnički izraz glasi - pa onda zbogom talenat! zbogom znanosti! - ja imam jednu tisuću forinti na godinu, meni je dosta, ja ne trebam

¹¹¹ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 11.

¹¹² Kozarac, Josip. Op. cit., str. 42.

¹¹³ Kmetstvo biva ukinuto 1848. godine uslijed čega slijede agrarne reforme, no posljedice ukinuća su se osjećale kroz cijelu drugu polovicu 19. stoljeća.

¹¹⁴ Merkler, Dunja. 1999. *Predgovor*, u: Kozarac, Josip. *Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb, str. 10.-11.

*više učiti, ja ne trebam znati, da ljudsko društvo koraca naprijed!... I tako trunemo u komodnosti, jer nećemo da znamo, da je čovjek najvredniji kapital u svakoj zemlji.*¹¹⁵

4.1.3. Lik Vlatka Lešića

Rješenje analizirane problematike Kozarac iznosu kroz lik Vlatka Lešića, kojeg predstavlja kao glasnogovornika svojih teza.¹¹⁶ On svoje stečeno znanje usmjerava prema rodnome kraju i pokušava dati svoj maksimum, kako bi se ne samo usavršio u onome što je naumio, već i othrvao malograđanskim primjedbama i kritikama kako stečeno znanje nije moguće niti potrebno primjenjivati na slavonskoj zemlji. Nemeč donosi najbolji opis Lešićeva lika u povijesti hrvatske književnosti:

*Taj papirnati lik, idealni „novi čovjek“ za novo doba, mješavina je narodnog prosvjetitelja, učitelja praktične ekonomije i, dakako, moralista; još jedan romantični junak, doduše sada u sasvim neromantičnoj stvarnosti. Njegove monološke partije mjestimice se doimaju kao pasaži preuzeti iz kakva ekonomskog priručnika, a piščeva je tendencija u njima sasvim ogoljena i pretočena u jasan pozitivni program.*¹¹⁷

Autorski sveznajući pripovjedač djeluje u skladu s njegovim monolozima i mjestimično se nadopunjuju, što čini svojevrsni misaoni sklad, koje se dodatno potvrđuje i izvan romana, čime je na vidjelo izašla tendencioznost djela kao jedan od njegovih elemenata.

*Bistroumni Lešić brzo je uvidio da mladi ljudi koji jatomice hrle na sveučilište, izgube za ono tri do četiri godine kuburnog sveučilišnog života pravu volju za rad, poletnost duha, jasan pogled u budućnost – jer za njih se sada brinu roditelji i stipendiji, a nakon toga koji god državni ured.*¹¹⁸

Fabularna zbivanja u romanu odabrana su tako da potvrđuju ispravnost i uvjerljivost Lešićevog razmišljanja, odnosno njegovog idejnog programa, stoga *Mrtvi kapitali* i jesu isključivo roman s tezom. U ime te teze, kako navodi Nemeč, žrtvuje se i uvjerljivost priče i životnost likova.¹¹⁹ Čitatelj od početka zna da će Lešić ostvariti svoj naum, makar samo na svom imanju, da će stvoriti idiličan prostor ljubavi s Ankom te izgraditi atmosferu radnog i sretnog obiteljskog života odnosno ekonomskog blagostanja.¹²⁰ Da nije tako, urušila bi se cijela

¹¹⁵ Ibidem, str. 43.

¹¹⁶ Nemeč, Krešimir. Op. cit., str. 217.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Kozarac, Josip. Op. cit., str. 283.

¹¹⁹ Nemeč, Krešimir. Op. cit., str. 218.

¹²⁰ Ibidem.

romaneskna konstrukcija romana.¹²¹ Lešićev lik u potpunosti nadopunjuje lik Anke, a kako navodi Nemeč, u njoj nije teško ne prepoznati stari literarni „kliše“ u vidu još jedne inačice Šenoine Dore Krupićeve ili Kumičićeve Jelke.¹²² Njezin lik je utjelovljenje moralne čovjekove obnove, zajedničkim životom oni nastavljaju životni put „novog čovjeka.“ Stoga je Anka opisana kao oličenje vjernosti, tradicionalne kreposti i poštenja.¹²³ Suprotnost je svojoj sestri Neli, koja predstavlja gradsku površnu djevojku, krivih životnih ambicija i svjetonazora.

*Anka je bila ona seoska, jezgrovita i istinska novela, spram velegradskih šupljih, sasvim mogućim zgodama i nezgodama prepletenih romana s neobičnim naslovima i pozlaćenim uvodom.*¹²⁴

Kozarac kontrastima predstavlja i sukobljava likove pa je tako Lešićevoj marljivosti, zdravlju, poštenju i životnom optimizmu suprotstavlja brojne likove poput Vukovića, Neumayera (stranci kod Kozarca često su okarakterizirani negativno), isprazne, bezidejne i mrzovoljne parazite, kako navodi Nemeč, koji su stalno u novčanim neprilikama, ali ipak s visine gledaju na selo i seljake.¹²⁵ Direktni kontrast Lešiću jest njegov vršnjak Lujo, Ankin brat, koji je tipičan lik dekadenta i „pasivnog“ suvišnog čovjeka.¹²⁶ Studira, ali ne nalazi posao i ne ostvaruje svoju svrhu. Čednoj Anki suprotstavljen je lik njezine sestre Nele, razmaženo i lijeno stvorenje koje se bavi samo svojom toaletom i mašta o sretnom životu daleko od sela.¹²⁷

Unatoč kritikama i opaskama kako srlja u propast, Lešić ostaje pri svome i dokazuje lokalnom stanovništvu što znanje čini neznanju, odnosno kako se može zapuštena močvarna zemlja pretvoriti u rodnu i kultiviranu te svome vlasniku priskrbiti značajan i bogat dobitak. Njegove stavove neupitno podržava Anka, u kojoj Kozarac vidi prototip „slavonske žene“, (pojam o kojemu se može diskutirati u ostalim njegovim proznim radovima) koja bezuvjetno podržava supruga i njegove ideje te mu predstavlja vjieran oslonac, ne obazirući se na javno mišljenje, kao što je vidljivo iz sljedećih riječi:

U službi izvanredno svjesni i tačni Lešić nije dospio, da po danu otiđe na svoje njive, jer su bile poldrug sata vožnje daleko, nego bi obnoć zajahao konja i po mjesečini išao pregledavati, je li trava zrela za košnju, je li se sijeno dobro osušilo; po noći bi on oprtkivao sela, da skupi nužne radnike, da se posao što brže dovrši, jer kad Lešića je vrijeme odvajkada značilo novac. I da je imao stotinu ruku i nogu, taj se čovjek ne bi

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem, str. 219.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Kozarac, Josip. Op. cit., str. 285.

¹²⁵ Nemeč, Krešimir. Op. cit. 219.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ibidem.

*mogao naraditi; sav prašan, sav znojan i spaljen od žege, on je sad olovkom bilježio, sad kosom kosio, sad vilama grabio. Nije vikao, nego radio - radio, da su mu se radnici porugljivo smijali, da valjda dolaze gladne godine, te se toliko upinje... Anka, poznavajući njegovu gorljivu narav, nije ga zaustavljala u poslu, nego je samo molila boga, da ga uzdrži zdrava. Svlačeći navečer s njega mokre košulje, kao da se je kupao u njima, ona je sa strahom očekivala zoru nad njegovom posteljom: hoće li se probuditi zdrav ili u vrućici... No ni jednom riječcom nije mu odavala toga straha, u njoj je živjela vjera da on ne smije oboljeti...*¹²⁸

Najveći značaj i središnju komponentu romana čine njegovi likovi, koji svojim položajima u djelu odnosno različitim karakterima i svjetonazorima čine dijametralno suprotna stajališta oko kojih se zbiva radnja, čime je uspješno prikazano slavonsko društvo, odnosno već spomenuti „svijet u malome.“ Iako Josip Kozarac, kao i svi realisti, baštini ostavštinu Augusta Šenoa, koji je uveo roman kao dominantnu vrstu na hrvatsku književnu scenu, on se ipak znatno razlikuje od svoga prethodnika. Najprije, to je vidljivo u odmicanju u odnosu na psihološki realizam kakav se javlja u zrelim europskim književnostima, a potom u individualnom psihološkom ocrtavanju likova, takve postupke Šenoa naprosto ne uvodi smatrajući da čitateljsku publiku zanima prije svega događaj (uglavnom povijesni zbog svoje didaktične uloge osvještavanja čitatelja o njegovoj bogatoj, ali zaboravljenoj povijesti), pa tek onda pojedinac, koji je samo figura u rukama sudbine, barem u većini njegovih djela. Njihova najveća sličnost jest uloga osvještavanja čitateljske publike kako bi svojim djelom ne samo postigao plošnu umjetničku produkciju radi same umjetnosti već njome polučio i određeni cilj, što on drži glavnom funkcijom realističke književnosti. Čemu opisivati zbilju ako ta zbilja nije ona čitateljeva, koja ga okružuje. Iako roman posjeduje tendencioznu notu, može se ipak iščitavati kao samostalno djelo određene umjetničke kvalitete, koje posjeduje onu seosku toplinu kakva se često javlja upravo kod Kozarca. Prikaz sela, zadiranje u lirsko opisivanje prirode pod utjecajem Turgenjeva, najviše vidljivo doduše u njegovoj pripovijesti *Slavonska šuma*, ali ipak vidljivo i u *Mrtvim kapitalima*, potom likovi, kao što je idealizirani par Lešića i Anke, sve su to značajke koje Kozarca čine ne samo prepoznatljivim slavonskim piscem, nego pripovjedačem koji unosi zbiljski život sela na književnu pozornicu.

¹²⁸ Kozarac, Josip. Op. cit., str.

4.2. *Među svjetlom i tminom*

Roman *Među svjetlom i tminom* objavljen je 1891. godine, svega godinu dana nakon *Mrtvih kapitala*. Kozarac navodi da je temelj ovome djelu (kao i onome prethodnom) „plod izučavanja nacionalne ekonomije“ i „zbijske naše gospodarstvene i socijalno političke prilike.“¹²⁹ Za razliku od *Mrtvih kapitala*, gdje se tematizira praktično jedna obitelj, ovdje je stavljen fokus na širi prikaz društvenog života, obuhvaćeno je nekoliko njegovih slojeva. Autor je i ovdje društveni liječnik i moralist, kako to navodi Mihovil Kombol.¹³⁰ Radnja je smještena u fiktivno selo Žabarski Bok, koje je dio većeg neimenovanog kotara. Ako obratimo pozornost na toponime i ostala imena, može se uvidjeti suptilna crta Kozarčeve duhovitosti, čime želi sugerirati nazadnost i primitivnost mjesta. Sličan naziv koristi i Ante Kovačić u romanu *Među žabari*, koji je zbog izrugivanja vrlo brzo bio zabranjen. Žabari bi kolokvijalno označavali pogrđan naziv za osobe sa sela ili iz manjih gradova, u prijevodu provincijalca ili malograđanina, a u tom smislu riječ koristi i Kozarac.¹³¹ Kompozicija romana je prilično jednostavna, radi se o jedanaest poglavlja nejednake duljine, a cijeli roman možemo okarakterizirati gotovo kao dužu pripovijetku. Fokalizacija je klasična za razdoblje realizma, radi se o sveznajućem pripovjedaču u trećem licu odnosno heterodijegetskom i ekstradijegetskom ako ga preciznije određujemo. Simplificirani narativni arhetip, kakav je u našu književnost uveo Šenoa, kod Kozarca je pronašao svog nastavljača.¹³² U kritici se često primjećivalo kako je sve u njegovoj prozi prozirno, bez usiljavanja i priprosto. Nema nikakvih iznenađenja, nikakvih lomova, nema eksperimenata, kako to navodi Nemeč.¹³³ Sa sigurnošću možemo reći da je Kozarac svakako slabiji romansijer od novelista jer teško dostiže umjetničku razinu svojih pripovijesti (*Oprava, Tena, Mira Kodolićeva* i sl.) u kojima je odnos kompozicije, likova i fabule daleko skladniji te je psihološka motiviranost likova ipak uvjerljivija, no njih cenzura nije dotaknula za razliku od romana, kojima je učinila znatnu štetu, o čemu će više biti riječi kasnije.

¹²⁹ Sekulić, Ante. Op. cit., str. 45.

¹³⁰ Kombol, Mihovil. 1935. *Hrvatska pripovijetka osamdesetih i devedesetih godina*. U kolekciji: *Sto godina hrvatske književnosti*. Svezak 3: *Hrvatski pripovjedači osamdesetih i devedesetih godina*. Zagreb, str. 12.

¹³¹ Žabari su oni koji žive daleko od mora ili koji žive uz rijeku, dakle oni koji ne poznaju more. Žabar je također pogrđni naziv za osobu sa sela ili iz manjih gradova, tj. sinonim za malograđanina ili provincijalca. <https://www.rtl.hr/zivot/zanimljivosti/pogrdni-nazivi-u-hrvatskoj-znate-li-tko-su-vlaji-boduli-krkani-balije-zabari-i-dotepenci-88aeb346-b9f4-11ec-81b6-0242ac12002b/5> (preuzeto 28. kolovoza 2022.)

¹³² Nemeč, Krešimir. 1995. *Povijest hrvatskog romana, od početaka do kraja 19. stoljeća*, Znanje, Zagreb, str. 221.

¹³³ Ibidem.

Glavni lik romana je Jakov Klarić, pisar koji je trudom i ambicioznošću dospio do mjesta načelnika spomenutog sela. Osim njega, pojavljuju se likovi dvoje njegove djece, sina Andrije i kćeri Tereze, lik seoskog liječnika Vencela Otokara Drapala i župnika te nekoliko sporednih likova koji predstavljaju različite tipove i grupacije ljudi; Melvina (žena udovica/nerazjašnjenog porijekla), teta Jula (tip mudre i neugodne seoske žene/nadriliječnice), likovi predstavnici seoskog stanovništva (Ilija, Marko i Petar Kovačić) te lik seoskog bogataša, Tkalčević. Posebno zanimljiv lik jest četnik Ratković, svojevrsni predstavnik Vojne krajine. Svi likovi predstavljaju različite društvene tipove, što je kao i u prethodnom romanu Kozarčeva namjera, njegova didaktičnost uvijek pronalazi put kroz likove, kako bi čitateljima prezentirao sve članove društva. Ako društvo promatramo kao organizam, sociološki rečeno, onda bi takvoj definiciji Kozarac bio vrlo blizak jer isti raščlanjuje na sve njegove funkcionalne dijelove – organe, a njih bi upravo predstavljali navedeni likovi romana. O njima će više riječi biti u idućem poglavlju.

Ako bismo tematski odredili roman, možemo ga povezati s prethodnim, *Mrtvim kapitalima*, ponajviše jer se rado o opetovanoj kritici društva. Kroz širi spektar likova određenog geografskog prostora (selo Žabarski Bok) Kozarac daje sliku cjelokupnog hrvatsko-slavonskog društva, s posebnim naglaskom na činovništvo i društveno-političku atmosferu. Ovdje je pak didaktičnost posve reducirana te naglasak djela nije na obnovi već na prikazu i analizi društva i društvenih odnosa. Ipak, roman je to kratkog daha, kako navodi Nemeč, nedorađen, s mnogo praznog hoda, nedostatkom čvršće fabularne niti i tek s površno nabačenim problemima. Uspjeliji dio romana smatra se portret Jakova Klarića, tipičnog činovnika Khuenova vremena, čovjeka koji karijeru pravi ulizivanjem i denunciranjem.¹³⁴ Osim toga, težak udarac djelu je zadala i cenzura, zbog koje je morao pisati pod pritiskom pomirljivim tonom te je kraj romana nasilno promijenjen, što je dakako imalo stanovite posljedice na uvjerljivost priče.¹³⁵ Tek je 1950. godine Emil Štampar rekonstruirao kraj romana po autorovu konceptu, o čemu je riječ u zasebnom poglavlju.¹³⁶

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem.

4.2.1. „Svijetlo“ i „tmina“ – problematika i značenje romana

Značenje drugog Kozarčevog romana može se iščitavati jedino i isključivo kroz prizmu realizma - stvarnosti kojoj je pridavao najveću snagu književnog oblikovanja. Iz nje je crpio nadahnuće i sav književno-umjetnički izričaj. Stvarnost za njega predstavlja osnovno uporište književnog djela, kako je sam često naglašavao: „sve se osniva na stanovitom događaju. doživljajima i naucima... Tako je i sa mnom – jer ja sam sve moje pripovijesti vidio i doživio, sve je u njima gola istina; izmišljen je amo onaj lijep, koji jedan događaj, jednu osobu s drugom umjetnički veže.“¹³⁷ Shvaćanje njegovih djela kao neposredne istine osnovna je bit realizma, mogli bismo reći, ali ona nije samo „gola“ istina kako autor sam navodi, ona u književnom obliku predstavlja naglašenu/pojačanu istinu, kako bi došla kristalno jasna i čista pred lica čitatelja. Upravo u tome se sastoji Kozarčeva didaktičnost, indirektna i posredna istina zamaskirana u književno djelo, što ga ne čini nimalo manje vrijednim, naprotiv, daje mu bit i značaj. Taj aspekt realizma – prikaz surove hrvatske gospodarsko-ekonomske situacije, ali i društveno-političke klime, ili se samo implicitno iskazivao ili se zaobilazio u književnosti, što zbog cenzure, što zbog nezainteresiranosti autora da prikažu „ogoljenu“ istinu, no kod Kozarca ona biva središnjom temom njegovih dvaju romana. Stoga bismo ih mogli promatrati kao dva djela s istim predznakom, sličnom temom, istom društvenom problematikom, ali i na kompozicijskoj razini djela biva podosta slična, radi se o stotinjak stranica na kojima je autor pokušao ujedno dati kritiku i prikaz slavonskog života. Prema Flakeru, kategorijski bismo romane svrstali pod romane prostora i vremena, s time da je prisutno i umnožavanje u vremenu, odnosno umnožavanje karaktera unutar romana, motivirano obiteljskim vezama – Matkovići i Klarićevi, iako je taj pristup možda dosljedniji u *Mrtvim kapitalima*, gdje je prostor i vrijeme jednog društva prikazano kroz članove iste obitelji i sukobe njihovih karaktera i svjetonazora.¹³⁸ Takvo načelo stvara mogućnost analize društva, kako sinkronijski, tako i dijakronijski, pa mu je primjeren naziv romana prostora i vremena.¹³⁹ Iako je to daleko od onoga što Flaker analizira, velike romane svjetske književnosti, Kozarac se ipak okušao i dao svojevrsni prikaz slavonskog društva u određenom vremenu i prostoru.

Što bi onda predstavljalo značenje romana? Naslov sugerira određenu metaforu, mogli bismo reći čak i znatnu neodređenost, što čitatelja upućuje na zaintrigiranost fabulom, koja je ovdje daleko uspjelija i „dotjeranija“ – pojavljuje se veći broj likova, prilično različitih te

¹³⁷ Kozarac, Josip. *Autobiografija* u Kozarac, Josip. 2008. *Mrtvi kapitali*, Hum naklada d.o.o., Zagreb, str. 17.

¹³⁸ Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 322.

¹³⁹ Ibidem.

možemo izvući i čak nekoliko zamršenih odnosa među likovima, no kako je roman ograničene duljine, ti zapleti nikad ne prelaze u prave kulminacije već se vrlo naivno i jednostavno rješavaju. Takva fabula odgovara cjelokupnoj Kozarčevoj poetici jer je njegov cilj ukazivanje na već nekoliko puta spomenute probleme – činovništvo u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, odnos sela i grada, prikaz mentaliteta stanovništva i društvene klime te površno, ali značajno ukazivanje na mikrosociološku interakciju – psihološko ocrtavanje muško-ženskih odnosa. Zapostavljeno široko fabuliranje i okretanje ka manjim temama karakteristično je za hrvatski roman nakon 1890-ih.¹⁴⁰

*...pošao sam u „Mrtvim kapitalima“ i „Među svjetlom i tminom“ med našu inteligenciju i poluinteligenciju. Temelj je tim dvjema pripovijestima s jedne strane: plod izučavanja nacionalne ekonomije, a s druge strane zbiljske naše gospodarstvene i socijalno-političke prilike.*¹⁴¹

U prvom romanu (pripovijesti kako on to naziva¹⁴²) dominira analizirana problematika slavonske ekonomije i gospodarstva, a u drugom – *Među svjetlom i tminom*, prevladava društvena analiza „inteligencije“ – obrazovanog stanovništva te „poluinteligencije“ – nižeg stanovništva, pretežito seljačkog sloja. Stoga potonji roman možemo promatrati kao aktualnu kritiku tadašnjeg društva, s obzirom da mu je i sam pripadao.

*Baš u onaj čas kad sam se zabavljao građom iz koje sam sagradio „Među svjetlom i tminom“, zahvatilo je naše društvo neviđeno gramženje za ličnom čašću i probitkom; mene se je ta trzavica tako nemilo dojmila da se začas zaboravio i hotimice išao za tim da prikazem te nagomilane slike u što crnjim i kraćim bojama, pa makar i na štetu umjetnosti. Ta mi je pripovijest od svoju zadavala najviše truda, a ja sada samo žalim što se nisam njome zabavio tri godine umjesto jedne.*¹⁴³

Njegov autobiografski navod daje nam odgovore na mnoga pitanja. Nedostatak umjetničkog oblikovanja on sam priznaje, a kao razlog navodi upravo snažnu tendenciju da prikaže to „mračno“ stanje mađarske hegemonije i pretvaranje hrvatskih zemalja (prvenstveno Slavonije¹⁴⁴) u njezine kolonije. Stoga manjak istoga ne predstavlja nedostatak kvalitete djela nego pojačava njegovu namjeru. Kao temu djela određuje pohlepu činovništva za što boljim položajima, uzrokovanu načinom Khuen-Héderváryjeve vladavine.¹⁴⁵ Za razliku od *Mrtvih*

¹⁴⁰ Šicel, Miroslav. *Hrvatska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1982., str. 111.

¹⁴¹ Kozarac, Josip. *Autobiografija u Kozarac, Josip. 2008. Mrtvi kapitali, novele*, Hum naklada, d.o.o., Zagreb, str. 21.

¹⁴² Ibidem, str. 17.

¹⁴³ Ibidem, str. 22.

¹⁴⁴ Svojtanje Slavonije kao ugarske/mađarske zemlje ima dugu povijest, a potječe još od srednjovjekovnih vremena, u neku ruku njezin odjek se može pronaći i danas.

¹⁴⁵ Misli se na prodaju činovničkih položaja u zamjenu za političke poene, odnosno „usluga za uslugu“.

kapitala, u kojima se nudi moguća perspektiva za ozdravljenje društva, Kozarac je ovdje zaokupljen u prvom redu kritikom Khuenova činovničkog aparata, demaskiranjem mehanizama vlasti te moralnim implikacijama gramzivosti za slavom, novcem i karijerom.¹⁴⁶ Osim činovništva tu se raspravlja i o načinu razmišljanja slavonskih seljaka (Kovačićeva dioba) te o uspjehu mladog i ambicioznog čovjeka slavonske sredine (Jakov Klarić i njegov sin Andrija). Ono što bi predstavljalo „tminu“ bilo bi tadašnje političko stanje u kojemu se našla Hrvatska, u sred ekonomsko-društveno-političkog kolapsa, potpune mađarske dominacije i sloma otpora stanovništva; Hrvatska nazaduje i pretvara se u mađarsku koloniju, a tisuće ljudi emigrira u inozemstvu, ponajviše u Ameriku.¹⁴⁷ Osim vanjskih čimbenika, „tmina“ bi ujedno predstavljala i način djelovanja u koje je zapao hrvatski čovjek, bilo obrazovan („inteligencija“) bilo neobrazovan („poluinteligencija“), odnosno prodaja za što bolji društveni položaj, često korištenjem raznih društvenih smicalica, koje je na široka vrata uveo sam ban. Korištenje kontrasta u naslovu može sugerirati i dublja značenja, u odnosu na psihološki profil likova, recimo ako uzmemo lik Jakova Klarića, kojim započinje roman pa nam se na neki način nameće kao jedan od glavnih likova, cijeli njegov karakter izgrađen je na kontrastu poštenja i lukavštine, s jedne strane želi miran, sređen seoski život, a s druge do njega ne želi doći poštenim trudom i radom već pristaje na političke smicale koje su uzrokovane korupcijom, čega je on posve svjestan. Ako fokus prebacimo na neki drugi lik, kao što je mladi Ratković, mogli bismo primijetiti sličan unutrašnji razdor u njegovom karakteru, u odnosu prema selu, ali i prema liku Tereze. Stoga motivi kontrasta mogu označavati različite razine tumačenja.

„Svjetlo“ bi označavalo suprotni predznak, i samim time sve ono u kontrastu s prethodno navedenim. Iako bi se dalo naslutiti da svjetlo predstavlja nešto što je idealno, ako je u suprotnosti s onim negativnim, ipak se jasno razlikuje da tu metaforu možemo iščitavati kao naznaku promjene kojoj Kozarac toliko teži. Opisivanjem društvenih okolnosti koje su se obušile na društvo, kakvo je prikazano u romanu, autor nas navodi da se uvijek da naslutiti promjena i odmak od neispravnog načina života, kao što su namješteni izbori, gušenje svake naznake pozitivne promjene, gomilanje korupcije, propast zemlje, rezignacija pojedinca i slično. Stoga bi „svjetlo“ u romanu označavalo put u bolje, koje, iako neostvareno, uvijek ostaje prisutan ideal kojemu se teži, vješto utjelovljen u liku Ratkovića, koji mladenačkim iluzijama o kandidaturi vjeruje u boljitak. Kontrast svjetla i tmine ostvaren je kroz likove, koji svojim položajem gravitiraju između te dvije krajnosti, pa se može zaključiti da se Kozarac ipak

¹⁴⁶ Nemeć, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana, od početaka do kraja 19. stoljeća*, Znanje, Zagreb, 1995., str. 221.

¹⁴⁷ Ibidem, str. 137.

odmaknuo od romantičarsko-trivijalne crno-bijele karakterizacije i smjestio likove u prostor između, gdje prevladavaju različite nijanse tamnog i svijetlog. Naravno, naslov romana moguće je tumačiti i na druge načine, no ipak takvim odabirom autor simbolički sugerira odnosno nagovještava fabulu u kojoj prevladavaju likovi postavljeni u prepoznatljive društveno-ekonomske odnose, čime se ponovno pokazao kao izniman realistički pisac.

4.2.2. Odnosi likova

Roman počinje uvođenjem lika Jakova Klarića, seoskog pisara, ambicioznog čovjeka koji teži u životu postići što više pa time na početku već dostiže položaj načelnika. To ga ne zadovoljava te se planira plasirati na još viši položaj. Ima sina Andriju, koji se školuje za pravnika i oličenje je očevog odgoja, da se uvijek drži „po strani“, odnosno da se ne priklanja ni jednoj strani, u čemu opet možemo vidjeti problematizirani kontrast u naslovu. Osim sina ima kćer Terezu, koja je opisana kao marljiva, tiha i skromna, pod snažnim utjecajem patrijarhalnog odgoja.

Tko ga je vidio, kako je krotko i pognuto jutros pošao u općinski ured, a kako je sada, poslije ručka, ponosno, svjestan sama sebe, razdijelio dugu progrušanu bradu, pogladiv ju vještački sada po jednoj, sada po drugoj bujnoj polovici, i zadovoljno pogledao, kako mu se oba debela prama po širokim prsima spustila – tko ga je vidio u taj čas, jedva bi ga prepoznao! Jutros je on u općinski ured ušao kao općinski pisar, sa vratio se kući kao načelnik općine Žabarski Bok.¹⁴⁸

Nasuprot Klarićevima nalazi se obitelj Ratković, stari „četnik“ Ratković i njegov sinovac Josip, koji predstavljaju klasičan sukob generacija, starih i mladih. Stari Ratković simbolizira Vojnu krajinu, zadržat je, sve kritizira, a ne nudi nikakvo rješenje niti posjeduje samostalno mišljenje. U njegovom opisu, koji je posve negativan, osjeti se da pripada razdoblju koje je prošlo te je izgubio mjesto u društvu, baš kao što se zbilo nakon ujedinjenja Vojne krajine s Banskom Hrvatskom. Njegov sinovac pak predstavlja tip mladog talentiranog i obrazovanog čovjeka, koji iz seoskog staleža odlazi u grad te nakon povratka u rodni kraj teško pronalazi mjesto i vlastitu svrhu, pasivan je i brzo odustaje od svojih ambicioznih ideja – klasičan motiv odlaska pametnog mladića na školovanje i njegov povratak, koji se može pratiti još od Šenoainog *Prijana Lovre*. U romanu je prisutna prilično čvrsti psihološki profil likova i oni nam zbog toga djeluju uvjerljivo i opipljivo jer su prezentirani kroz radnju (čime se bave i

¹⁴⁸ Kozarac, Josip. 1950. *Među svijetlom i tminom*, Novo pokoljenje, Zagreb, str. 45.

kako djeluju), vanjski izgled (svaki lik se uvodi počevši od njegovog vanjskog fizičkog opisa), potom govora (osjeti se pripadnost različitim slojevima, Kovačići kao neobrazovani seoski par prikazani su zasebnim govorom), likovi su u najvećoj mjeri društveno motivirani pa se oni nazivaju tipovima, kako navodi Maša Grdešić.¹⁴⁹ Na kraju nam preostaje okolina, selo koje djeluje kao pozornica za cijeli spektar likova. Kozarac uvodi lik župnika, koji predstavlja crkvene i štrosmajerovske ideje, u čemu se opet vidi generacijski sukob ali i antiklerikalnost Jakova Klarića. Spominje se seoski bogataš Tkalčević, no možda najzanimljiviji likovi su oni Malvine i tete Jule. Ti ženski likovi svjedoče o Kozarčevoj sposobnosti oblikovanja psihološki i socijalno motiviranog lika. Malvina je fizički opisana kao iznimno privlačna žena, socijalno dobro pozicionirana, poput seoske „aristokratkinje“, muški likovi su opčinjeni njome pa joj se gotovo svi udvaraju u romanu, od Klarića, starog i mladog Ratkovića pa do doktora Drapala. Čitatelj biva zaintrigiran njezinim likom jer se ne zna tko je i odakle je ona, je li rastavljena, udana ili udovica. Svoju misterioznost dobro koristi i time je stvorila sebi zasebno mjesto u društvu, odnosno Žabarskom Boku. Tako bismo mogli vizualizirati ljubavni trokut sastavljen od načelnika Klarića, Josipa Ratkovića i Vencela Otokara Drapala, spomenutog seoskog liječnika. Malvina se nalazi u sredini i pokretač je sukoba između navedenih likova. Primjer imamo u sceni kada joj sva trojica dolaze, prvi radi sitnog duga, drugi radi dogovora o izletu, a treći radi udvaranja. Njezin profil iznimno je dobro ocrtan uvođenjem motiva dnevnika, analepsom koja opisuje njezin život i podrijetlo. Položaj je stekla, ne znanjem i inteligencijom, već isključivo izgledom, a nije sezala ni od prevare i laži. Iako njezin lik ne možemo okarakterizirati kao *femme fatale*, ona se ipak nalazi negdje između, realnija je i lišena svake romantičarske trivijalnosti, nije uzorita, daleko od lika Tereze, ali ipak je smještena negdje u sredini, varala je muža, koketira s muškarcima, ali pokazuje dobru stranu kada pomaže siromašnoj djevojčici da skupi novce, baš poput prostora između „svjetla“ i „tmine“.

*I žena još prilično mlada, snažna, crnooka, zamamne prikaze, elegantno obučena, pruži bijelu punu i mirisavu ruku načelniku na pozdrav. To je bila gospođa Malvina R. Tko je i što je gospođa Malvina, teško je u dvije, tri riječi kazati; u okolišnom društvu igrala je ona dosta odličnu ulogu, premda nije svatko ni to znao, je li udovica, djevojka ili žena. Smjesa magle i sunca obavijala je nju, pa tko je htio gledati u sunce, vidio ga je ljepšim, nego što je; a tko je zazirao od magle, vidio ju je crnju, nego je uistinu i bila...*¹⁵⁰

Vanjštinom i karakterom suprotstavljen Malvini jest lik tete Jule. Opisana je kao neprivlačna djevojka koja je ostala udovica, i to prilično imućna. Bavila se od djetinjstva

¹⁴⁹ Grdešić, Maša. 2015. *Uvod u naratologiju*. Leykam international, Zagreb.

¹⁵⁰ Kozarac, Josip. *Među svjetlom i tminom*, op. cit., str. 63.

tračevima i družila s babama te su ju zanimale samo loše i gadne stvari. Svi su ju u selu poznavali, a bavila se raznim ljekarijama i alternativnim metodama liječenja. Nitko joj se nije zamjerao jer su znali da će kad-tad zatrebati njezinu uslugu. Bila je mudra i vrlo vješta na jeziku, kao što je vidljivo iz citata: „...ona je govorila čas kao Pitija, čas kao Hetera, no uvijek s nekom dostojanstvenom važnošću i slatkoćom i pritom zaljubljeno piljila čovjeku u oči...“ Nametnula se kao sveprisutna i značajna osoba u selu, odmah nakon župnika i načelnika, najviše zahvaljujući narodnoj medicini, kojoj su stanovnici daleko više vjerovali nego obrazovanim liječnicima, koji su uglavnom bili stranci – Čeh Drapal.

...ja samo to znadem, da je ona bolesnike liječila i izlječivala, a zato neka joj bude od boga hvala. Niti naši ljudi imaju puno pouzdanja u liječnika niti vole uzimati njegove gorke ljekarije; teta Jula protare, nakadi, okupa u vodi od ljekovitih bilina i bolesti nestade, kao da si ju otpuhnuo.¹⁵¹

Već spomenuti seoski liječnik Vencel Otokar Drapal najbolje je okarakteriziran govorom, pa prema Grdešić on postaje svojevrsni tip – tip stranca u hrvatskoj književnosti. On miješa jezike, hrvatski, njemački i češki, čime je automatski društveno obilježen, s jedne strane jer je stranac, a s druge jer je liječnik upitne reputacije, a mještani radije prihvaćaju alternativnu medicinu tete Jule. Njegova karikaturalnost vidljiva je ne samo u govoru, već i u izgledu, a najviše u postupcima – grotesknom udvaranju Melvini i neuspješnim bavljenjem lovom.

I tako je taj starčić u razgovoru poput skakavca skakao sada ovamo, sad onamo, bez ikoje suvislosti i logike. Načelnik, koji ga je s posmijehom promatrao, udobrovoljio se još većma, kad je spomenuo Malvinu, te se srdačno porukuje i oprost s liječnikom, koji sav sretan, lelijajući staračkom glavom, otklipsa vlažnim, odmjerenim koracima naprijed...¹⁵²

Ako se vratimo romanu, u njemu, iako prevladava negativna atmosfera i perspektiva, nema previše zapadanja u rezignaciju i slično, štoviše, naizgled nam djeluje da se slavonski čovjek uopće ne opterećuje nagomilanim problemima, a kao dobar primjer može se navesti rasprava Kovačičevih:

E pa neka ga! Bar čovjek malko opočine... Ja sam ti lanjske godine odležao baš potpunih trideset dana: četrnaest dana radi šume; tri dana, što nijesam živice okrčio; dva dana, što nijesam šljivika od gusjenica očistio, tri dana, što mi dijete nije išlo u školu, jer je moralo za marhom, dok sam ja sjedio u zatvoru. Čekaj, još sam za nešto bio, da zbilja! Za to, što sam u svetak voščić sijena dovezo i pobaco u štagalj, a naš

¹⁵¹ Ibidem, str. 155.

¹⁵² Ibidem, str 66.

*župnik nije imao prečega posla, već dade mene na kotar, a ja bome odsjedi! Da je radšta, već baš radi ništa!*¹⁵³

Radi se o sceni iz trećeg poglavlja, kada se uvode likovi seljaka: Ilije i bračnog para Kovačić (Marko i neimenovana žena), koji se okarakterizirani svojim govorom, iz čega iščitavamo pripadnost neobrazovanom seoskom puku, koji je štoviše ne samo u materijalnoj oskudici, već i u onoj duševnoj. Sjede ispred kuće za vrijeme ljetnog predvečerja i susreću Iliju koji ih zamoli da mu sutra dođu pomoći ogrtati kukuruz jer je on dobio poziv za zatvor na osam dana. Razgovor se povede na tu temu i saznajemo kako je odlazak u zatvor (radi se o kratkim kaznama, najviše do mjesec dana) od prvotne sramote postao posve normalna stvar jer narod nije zadovoljan načinom uprave i nadređenih. Saznajemo težak položaj seljaka, novca nigdje nema, a porez ide preko stoke i različitih životinja. Marko i njegova žena žele poslati načelniku Klariću junca kako bi presudio u njihovu korist i ne dao trećinu zemlje Juli (bila je udana za Markova srednjeg brata). Ilija predlaže da odu na rakiju kako bi zaboravili na težak život i probleme. Već u takvom kratkom poglavlju Kozarac donosi realistični, ali prilično uvjerljivi prizor iz slavonskog seoskog života. Težak seljački život doveo je do problema alkoholizma, koji je postao gotovo zasebna književna tema. Odavanje alkoholu kao bijegu od surove stvarnosti karakteristično je za opis vremena u kojem političko-društvene prilike ne kotiraju visoko. Osim toga, klasičan problem oko podjele zemlje postaje osnovica seoskih sukoba pa je tim motivom Kozarac iznimno suptilno dao naglasiti prisutnost korupcije u činovništvu i birokraciji te da je imućnija osoba uvijek presuđivala sebi u korist. Korumpirana politička situacija u Hrvatskoj tema je zbog koje je roman i bio naposljetku cenzuriran.

U ovome kratkom poglavlju, koje uvodi Kozarac kako bi vjerojatno vjerno oslikao sve slojeve Žabarskog Boka, lako iščitavamo pojavu dezintegracije romana, s obzirom da se uvodi ulomak koji nije gotovo ničime motiviran u odnosu na djelo u cjelini, već nam na prvu djeluje kao da ne pripada romanu, iako sadrži određenu funkciju opisnosti, ali bez neke literarnosti. Prema Flakeru, mogli bismo zaključiti da je cijeli ulomak umetnut radi simboličke vrijednosti ili pak nefunkcionalne opisnosti.¹⁵⁴

¹⁵³ Ibidem, str. 68.

¹⁵⁴ Flaker, Aleksandar. Op. cit., str. 163.

4.2.3. Cenzura romana

Pitanje cenzure hrvatskog romana za vrijeme realizma bilo je podosta aktualno, štoviše, rijetka su bila djela koja nisu imala nikakve okršaje s cenzurom i problematičnim dijelovima. Cijela generacija hrvatskih realista nalazila se u položaju gdje je pažljivo trebalo birati riječi i biti spretni izbjeci aluzije na političko društvo. Znamo da je već sam Ante Kovačić znatno cenzuriran u romanu *U registraturi*, koji ujedno slovi kao jedan od najboljih hrvatskih romana 19. stoljeća, a njegovo djelo *Među žabari* ostalo je posve nedovršeno zbog zaustavljenog objavljivanja jer su se članovi visokog građanstva prepoznali u romanu. Kada uzmemo okolnosti u kojima Kozarac objavljuje svoje pripovijesti, odnosno romane, a znamo da se radi o razdoblju najveće društvene i političke represije, klima koja je vladala društvom bila je iznimno neumoljiva i oštra, zbog čega se naposljetku našao na udaru cenzure.

Verzija romana *Među svjetlom i tminom* koja se problematizira u ovome radu datira iz 1891. godine, na osnovi koju je izdala Matica Hrvatska, a radi se o cenzuriranoj verziji, ne originalnoj.¹⁵⁵ Kozarac je naime, prema željama Matičinih cenzura, roman djelomično preradio, ponajviše njegov kraj, ali su to dodatno učinili i sami ocjenjivači, ističe Emil Štampar, koji se posebno bavio ovim djelom.¹⁵⁶ Suvremena kritika nije ostala ravnodušna pa tako Mihovil Nikolić ističe u *Savremeniku* (1906., II, 246.) da je „upravo takav sistem, kakav je danas u „Matici“, preradio njegovo djelo *Među svjetlom i tminom*, odbio *Tenu*, onu sjajnu slavonsku pjesmu, kakvom bi se drugi, veći narodi, ponosili, da je imadu...“¹⁵⁷ Na to se nadovezuje i Dušan Plavšić, koji kaže: „I *Tenu* i *Među svjetlom i tminom* su mu u Zagrebu prerediti i oštetili ih za najsnažnija mjesta“¹⁵⁸ (Domaće ognjište, 1906./1907., 69.), a misli se prvenstveno na kraj romana i pripovijetke, čije su posljedice ostale do danas, stvarajući neuvjerljiv kraj dvaju znamenitih djela.

Cenzura je otvorila pitanje rekonstrukcije romana, o kojoj temeljito i iscrpno piše Štampar. On smatra kako je teško ustvrditi što je Kozarac sam mijenjao u tiskanom izdanju u odnosu na originalni koncept, a ponajviše što su mijenjali sami ocjenjivači.¹⁵⁹ U pogledu stvaranja teksta i njegove dorade, treba zaviriti u njegovu *Autobiografiju* i protumačiti njegove vlastite riječi: „Ta mi je pripovijest od sviju zadavala najviše truda, a ja samo žalim, što se

¹⁵⁵ Usp. Štampar, Emil. *Predgovor* u Kozarac, Josip, *Među svjetlom i tminom*, Novo pokoljenje, Zagreb, 1950., str. 21.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Ibidem, str. 22.

nisam njome zabavio tri godine umjesto jedne.¹⁶⁰ Tvrdnja zapravo iskazuje njegove probleme i poteškoće s kojima se susretao ne samo prilikom pisanja djela, već prilikom objavljivanja istoga. Naime, sukob autora, ocjenjivača i Matice rezultiralo je krnjim djelom kakvo imamo danas.

Problem cenzure navedenog romana prilično je zamršeno pitanje, koje zbog njegove analize nipošto ne bi trebalo biti ostavljeno sa strane, kako književno djelo proizlazi iz jedne stvarnosti, prikazujući pritom drugu (u ovom slučaju njezinu zrcaljenu stranu), tako treba uzeti u obzir i okolnosti nastanka samog djela, koje su u velikoj mjeri doprinijele tiskanoj i konačnoj verziji romana. Štampar navodi kako se dosad nije mogla otkriti nikakva korespondencija između *Matice* i Kozarca u arhivu *Matice*, ni u njegovoj ostavštini, a najviše nedostaje originalni rukopis koji bi pri tome bio najbolji svjedok.¹⁶¹ Usporedba koncepta i tiskanog izdanja iziskuje cijeli niz pitanja koje rečenice je tko dodao, Kozarac ili ocjenjivači, stoga je teško rekonstruirati roman prema originalnom konceptu, kako navodi Štampar.¹⁶² No ipak se prema sistemu mijenjanja teksta, koji se može izvesti na metodi sintetiziranja razbacanih podataka, da zaključiti što su sami cenzori mijenjali, čime su neke Kozarčeve ideje ili posve uklonjene ili znatno ublažene.¹⁶³

Na sadržajnoj razini, cenzura je najviše dotaknula kritiku crkve i njezinih predstavnika u tipiziranom liku župnika pa je tako brisano dosta negativnih crta njegova karaktera. Kritika režima najviše je cenzurirana tako da su sve aluzije i konotacije ili uklonjene ili posve umanjene. Osim toga, cenzura je nastojala ispuštati ljubavne situacije i njihove posljedice, čime je oštetila punoću likova i otupila napetosti između njih.¹⁶⁴ Prirodno je da je smanjena oštrina kritike režima, kritika pravaštva je ublažena te je ispušteno sve ono što se direktno doticalo kritike štrosmajerovaca, koji su zaposjeli glavna mjesta u forumu cenzure.¹⁶⁵ No recimo, cenzura je posve objektivno uklonila na kraju romana neke od pustolovina doktora Drapala, koje su prikazane gotovo posve karikaturalno i disharmonijski u odnosu na Kozarčev realizam.¹⁶⁶ Groteskno prikazivanje karaktera u realističnom romanu također je odraz njegove dezintegracije, odnosno napuštanja poetike realizma. Najintrigantniji dio cenzure jest izmjena Terezina lika, naime iako je većinu likova cenzura samo ublažila, Štampar navodi da je

¹⁶⁰ Kozarac, Josip. *Autobiografija* u Kozarac, Josip. 2008. *Mrtvi kapitali*, Hum naklada, d.o.o., Zagreb, str. 22.

¹⁶¹ Štampar, Emil. Op. cit., str. 22.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Ibidem, str. 23.

¹⁶⁴ Štampar, Emil. Op. cit., str. 23.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Ibidem.

cenzuriranje Terezina odnosa prema Ratkoviću bilo „psihološki ubilačko“ za život većine tipova.¹⁶⁷ Radi se o njihovom ljubavnom odnosu koji je prvi put izmjenjen od strane samog autora na zahtjev cenzure, uvodeći scenu porođaja njihova nezakonita sina, no nakon intervencije cenzora scena je ponovno prerađena tako da bolesnoj Terezi dolazi Ratković i liječnik te ona odmah ozdravlja. Tadašnja je kritika (Nikolić, Vodnik) navedeni čin ocijenila kao nasilnu izmjenu koncepta romana.¹⁶⁸ Direktnim zadiranjem cenzure u fabulu, roman je oštećen na najvišoj razini, umanjivši time psihološku motiviranost likova i njihove postupke, koji se čitatelju jasno čine slabima i ne baš prirodno dorađenima.

Iako je teško, pa gotovo i nemoguće rekonstruirati originalni koncept Kozarčeva romana *Među svjetlom i tminom*, analizirajući cenzuru i uspoređujući koncept s tiskanim izdanjem, mogu se uvidjeti promjene, koje su ili ublažene ili posve uklonjene, oštetivši time roman na značajnoj razini. U izdanju iz 1950. godine s predgovorom Emila Štampara umetnuti su dijelovi romana zamijenjeni necenzuriranim dijelovima iz koncepta pa čitatelj može uvidjeti kolike su razlike između tih dijelova. Iako bi se o romanu u kontekstu cenzure moglo raspravljati i dalje, kako je fokus ovoga rada na ekonomsko-gospodarskim aspektima, ovim poglavljem se zaključuje rasprava o navedenom. No kako Štampar kaže, cenzura u najvećoj mjeri pokazuje „tragiku hrvatskog pisca u osamdesetim i devedesetim godinama 19. stoljeća, koji se morao boriti za istinu ne samo s državnom cenzurom, nego s nekoliko vrsta cenzure: i s cenzurom zbog crkve, i s cenzurom zbog liberala, i s cenzurom zbog pravaške opozicije, pa je zato razumljiv njegov uzdah: Više slobode za hrvatsku pripovijest!“¹⁶⁹

5. Socijalno i ekonomsko tumačenje romana

Romani *Mrtvi kapitali* i *Među svijetlom i tminom* predstavljaju djela koja su snažno prožeta idejom, odnosno konceptom ili tezom, kako se najčešće navodi, što znači da isti dominira djelom te čini njegovu okosnicu. U prethodnim poglavljima, analizirajući romane na razini radnje i njihova značenja, može se uvidjeti da na fabularnoj razini oni ne predstavljaju vrhunski umjetnički doseg (za razliku od pripovijetki), baš zbog toga što su već u početku određeni kao prizma za Kozarčevu ideju o gospodarskoj obnovi Slavonije (*Mrtvi kapitali*) ili

¹⁶⁷ Ibidem, str. 25.

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ Ibidem, str. 26.

kao kritika tadašnjeg društva (*Među svjetlom i tminom*). Stoga će u narednim poglavljima biti riječi upravo o socijalno-ekonomski aspektima, osnovnim elementima značenja romana.

5.1. Kritika Khuen-Héderváryjeva režima

Književno djelovanje Josipa Kozarca smješteno je točno u epohu vladavine bana Karolyja (Dragutina) Khuen-Héderváryjeva, koji je zasjeo na banski tron 1883. godine i na njemu ostao puna dva desetljeća, sve do 1903. Njegovo banovanje obilježeno je kao najmračnije razdoblje hrvatske povijesti 19. stoljeća. Provoditelj mađarske velikodržavne ideje i zagovornik politike Habsburgovaca, bio je osoba od povjerenja cara i kralja Franje Josipa I., a ustoličen je za bana kako bi slomio hrvatski otpor i val protumađarskog raspoloženja, koji se intenzivno javio nakon afere s dvojezičnim grbovima.¹⁷⁰ Tijekom svoje dugogodišnje vladavine uspostavio je apsolutističku vlast, provodeći nasilje nad oporbenim strankama i izborima za Hrvatski sabor. U prilog tome ide činjenica da je tijekom njegove vladavine donesen zakon kojima je omogućavao pravo glasa samo dva posto stanovništva tadašnje Hrvatske.¹⁷¹ Ograničio je autonomiju Sveučilišta i rad JAZU (danas HAZU), dvije najveće hrvatske obrazovne institucije.¹⁷² Plijenio je tisak i uveo cenzuru u gotovo sva područja, što se direktno odrazilo na književnost, kao što je primjer Kozarac i njegov roman *Među svjetlom i tminom*. Uveden je mađarski jezik kao obvezatni predmet u realnim gimnazijama, a osnivane su i mađarske škole.¹⁷³ U borbi protiv hrvatske oporbe, oslanjao se na srpsko građanstvo koje ga je podržavalo; Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji dao je narodno-crkvenu autonomiju.¹⁷⁴ Khuen je tijekom svoje dvadesetogodišnje vladavine neumoljivo provodio mjere koje su trebale dovesti do pretvaranja Hrvatske i Slavonije u ugarsku pokrajinu.¹⁷⁵ Iako razdoblje njegove vladavine uglavnom prikazujemo s negativnim predznakom, to nije baš posve mračno razdoblje; naime vrijeme je to i pojačanog gospodarskog i prosvjetno-kulturnog napretka, najviše zahvaljujući ključnim ličnostima ondašnjeg vremena: Izidoru Kršnjavom i Josipu Jurju Strossmayeru.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Khuen-Héderváry, Karoly. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 20. 7. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31368>.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Bilj. 133.

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ I. Kršnjavi bio je 1890-ih predstojnik *Odjela za bogoštovlje i nastavu*, svojevrsni „ministar obrazovanja“, omogućivši znatan pomak u kulturno-prosvjetnom području. J. J. Strossmayer se pak smatrao najvećim mecenom i voditeljem mnogih projekata (HAZU, đakovačka katedrala itd.)

Kozarac je u romanu *Među svjetlom i tminom* društveni liječnik, kako ga naziva Slobodan Prosperov Novak, pridobivši titulu kritikom tadašnje vlasti i režima, koje je provodio već mnogo puta spomenuti ban.¹⁷⁷ Mjesto radnje romana, fiktivno selo Žabarski Bok, donosi cijeli niz likova koji predstavljaju stvarnu sliku društva Kozarčeva vremena, kroz koje on pak „rasuđuje“ političko-društvenu scenu. Putem fabularnog toka romana otkriva nam „zloćudni mehanizam vlasti, korupciju i licemjerje, svu bijedu osobnih probitaka u tadašnjoj Hrvatskoj, opasni gubitak ideala i paničnu bezizlaznost.“¹⁷⁸ Treba imati na umu da Kozarac nije govorio u ime neke stranke, narodnjaka ili pravaša, već je osobnim sudom preispitivao društvo, tražeći uzroke takvog stanja i problema koji su zahvatili ondašnju hrvatsku stvarnost. Roman je tiskan po cenzorovom paskom, kako to kaže Prosperov Novak¹⁷⁹, i samim time cjelokupna kritika nije izašla onakva kakvu je zamislio autor, u tiskanom izdanju ona je drastično ublažena, no ipak se mogu iščitavati pojedine aluzije u tipovima likova, kao što je Jakov Klarić, načelnik općine koji dolazi do položaja ulagivanjem i korupcijom, težeći rezultatu sa što manje rada, što osobito Kozarac kritizira u drugom romanu u liku Vlatka Lešića. Prisutne su i aluzije za lažne i namještene izbore – glavno sredstvo banske vlade.

U prethodnom poglavlju o likovima u romanu *Među svjetlom i tminom* može se iščitati kritika političkog društva, stoga je Kozarac u ovome romanu daleko više angažiraniji, unatoč osjetnoj slabosti tiskane verzije romana. Sve u svemu, možemo zaključiti da je roman nemoguće tumačiti bez konteksta, a riječ je upravo o kritici banovanja Khuen-Héderváryja i zapuštanju hrvatskog društva, u fazi kada je ono trebalo najviše snage za opstanak.

5.2. Vlast i opozicija

Kao jedna od tema romana *Među svjetlom i tminom* ističe se vlast i opozicija. Štoviše, ona je osim ljubavno-sentimentalnog odnosa Klarićevih i Ratkovića, osnova tema romana. Kozarac romanom gotovo u većoj mjeri analizira stvarni kontekst političke zbilje Khuenove vlasti na hrvatskom prostoru. On je hrvatski prostor preslikao na selo Žabarski Bok, opterećeno općinskim preokupacijama.¹⁸⁰ Khuenovo banovanje ponajvećma je obilježeno željom za uklanjanjem opozicije, čišćenjem političkog prostora za nesmetano ostvarivanje sve samo ne

¹⁷⁷ Prosperov Novak, Slobodan. 2004. *Povijest hrvatske književnosti, između Pešte, Beča i Beograda*, Svezak II., Marjan Tisak, Split, str. 115.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 129.

hrvatskih interesa. On nastoji iskorijeniti opozicijski sloj i eliminirati ga iz javno-političkog života. Način njegova banovanje jest davanje uglednih i unosnih položaja, i to prvenstveno najboljim narodnim umovima, a manjima, ukoliko se ne pokore, uništavanje čitave egzistencijalne slike.¹⁸¹ U liku Jakova Klarića imamo primjer podobnog pojedinca, onakvog kakvog je Khuena vlast iznimno cijnila. On ulizivanjem nekom neimenovanom upravitelju, odnosno svome nadređenome dobiva željeno mjesto načelnika općine, što predstavlja njegov ostvaraj ambicije i životnog uspjeha. Takav položaj, stečen nezasluženo, donosi mu materijalno bogatstvo i viši stupanj na društvenoj ljestvici. Najzanimljivija scena, kojom je prikazan njegov karakter, jest ona kada prima vijest o umrlom narodnom zastupniku kotara i stane razmišljati o „novoj“ pruženoj prilici i o tome tko će biti izabran za novog zastupnika – tradicionalna opozicija ili netko odan Khuenu, što ga navodi na misao o kandidaturi i vraćanju kotara pod milost Khuenove vlasti, što bi mu priskrbilo nemjerljivu materijalnu korist.¹⁸² Štoviše, njegov suparnik na izborima biva nitko drugi nego Josip Ratković, zaljubljenik u njegovu kćer Terezu, koji se priključuje opozicijskoj kandidaturi te se tako njih dvojica razilaze. Iako miljenik ljudi oko sebe, s dobrom izbornom prognozom i vjerovanjem u pobjedu, biva poražen, ne krijući vlastito razočaranje u pojedince za koje je očekivao da će mu dati svoj glas. Tako rastrojen piše opozicijskom listu kako su izbori namješteni i rezultat prevare, što nam je ponovni dokaz morala Khuenove vlasti, odnosno potvrda o eliminaciji cjelokupne opozicije.

*Kotarski upravitelj počinio nečuveno nasilje, izborne listine izopačene, opozicionalni birači silom isključeni, ogorčenje naroda neopisivo. Prosvjed uložen, sprema se deputacija banu.*¹⁸³

No nedugo potom premisslja se i odlučuje ublažiti citirani brzojav (poslan opozicijskim novinama) te on glasi ovako:

*Naš narod još nije zreo za tu uredbu, on je još na tako niskom stupnju da nije kadar ni preko noći svoje zadane riječi održati, on je oruđe kojim može raditi što god hoće onaj koji ima ma najmanju vlast nad njime.*¹⁸⁴

Cjelokupna navedena epizoda s kandidaturom i izborima najbolje prikazuje političko stanje u Hrvatskoj, razmišljanje i položaj dvojice pojedinaca – onoga koji se ulizuje (Klarić) i onaj koji pokušava izboriti promjenu (Ratković), predstavljajući dva tipa osobnosti za vrijeme Khuen-Hedervaryjeva režima. Jakov Klarić je svojim mudrim ulizivanjem stekao položaj koji je htio, ali

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Kozarac, Josip. *Među svjetlom i tminom*, Novo pokoljenje, Zagreb, 1950., str. 138.

¹⁸⁴ Kozarac, Josip. Op. cit., str. 139.

mu ambicije sežu još dalje, istim načinom rado bi se dokopao i višeg položaja nego što ima. Josip Ratković pak, kandidaturom za opoziciju pokušava izboriti promjenu, pritom razotkrivši nepravedni i korumpirani način Khuenove vlade, rušenje i eliminacija opozicije kako bi se nesmetano provodila jednoumna politika, većinom na štetu Hrvatske. Kako navodi M. Jemrić:

Kozarac, dakle, uz neizbježnu društvenu sliku stvarne realnosti, začinjenu čak i ponekim nemoralnim elementom – rođenjem djeteta prije sklopljenog braka, ponovno poučava, i to tako da problematizirajući društvenu zbilju i tadašnji politički kontekst upozna je hrvatski puk o možda svakodnevnim amoralnim primjerima, ali ipak ponajviše o Khuenovoj političkoj i beskrupuloznoj farsji, koja je naročito uništavala redove opozicije, no i čitav hrvatski narod, koji se nije znao, nije mogao i/ili nije htio suprotstaviti mađarskom političkom gigantu.¹⁸⁵

No možda najzanimljiviji Kozarčev stav jest onaj u vezi samog Ratkovića, motiv ublažavanja brzojava objektivno prikazuje „bijednu i kukavičku prirodu Hrvata“¹⁸⁶ koja se ne može suprotstaviti tiraninu, ali se zato beznadno prepušta njegovim političkom odlukama i posljedicama. Kozarac ne samo da se ne ustručava govoriti o opoziciji i njezinom brisanju s političke scene, već oštro kritizira narod i njegov svjetonazor, smatrajući njegovu neslogu, pasivnost i bezvoljnost glavnim razlogom nedostatkom otpora mađarskoj hegemoniji, umjesto izbora o romantičarskom idealiziranju naroda, on isti kritizira i prikazuje Hrvate kao narod koji nije u stanju biti složan i oduprijeti se političkom neprijatelju, a subjektivno govoreći, paralelu bismo mogli povući i s današnjim vremenom. Kozarac se time, prosvjetiteljski nastrojenoj noti, zapravo vraća postavkama hrvatskog književnog romantizma.¹⁸⁷

5.3. Zemlja i činovništvo

Kozarac svoje romane piše upravo za vrijeme Khuenove vlasti, čime je trenutno i aktualnu situaciju preslikao u svojim djelima, unatoč snažnoj cenzuri i opasnosti od politički intonirane kritike. Kao središnji motivi romana ističu se prije svega zemlja (*Mrtvi kapitali*) i činovništvo (*Među svjetlom i tminom*), koji ne samo da su njihova okosnica, već i sredstvo kojim Kozarac upućuje čitatelja na društvenu stvarnost, kao što je već spomenuta njegova obrazovno-didaktična nota.

¹⁸⁵ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 130.

¹⁸⁶ Ibidem.

¹⁸⁷ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 131.

U posljednjoj četvrtini dugog 19. stoljeća na području Hrvatske počinje prevladavati zanatski i manufakturni način rada s počecima industrije, čiji razvoj zbog politike Monarhije priječe austrijski i mađarski kapitalisti kako bi prvenstveno sebi osigurali izuzetno povoljne tržišne uvjete.¹⁸⁸ Kada se tome pridoda pojava stranaca kao što su Englezi i Francuzi, koji su se specijalizirali za pljačkanje slavonskih šuma, onda nas ne bi trebale čuditi posljedice nemoralnosti i zapuštanja hrvatske zemlje i njezine radne snage.¹⁸⁹ Dodatnu težinu navedenom daju okolnosti kao što je financijska nesamostalnost¹⁹⁰, osiromašenje, sitna trgovina, opadanje vrijednosti seljačkih proizvoda, porast poreza te slaba birokracija nastala kao rezultat dolaska propale aristokracije i sitnog, propalog građanstva.¹⁹¹ Sve to dakako dovodi do društvenih previranja i korjenitih promjena u društvu, ne samo u Monarhiji, već u većem dijelu Europe. Seljački sloj direktno je pogođen rastom kapitalizma koji je uzrokovao raspadanje seljačkih zadruga (karakterističnih prije svega za bivše područje Vojne krajine) na manja gospodarstva koja su ekonomskom situacijom dovedena gotovo do ruba egzistencije, pa se tako seljački sloj podijelio na bogate (kulake), srednje bogate i siromašne seljake.¹⁹² Takva ih je situacija primorala da se dočepaju bilo kakve državne službe – lugarske, žandarske, pisarske itd., što se vjerno ocrta u *Mrtvim kapitalima*, kada Lešić kritizira napuštanje obrade zemlje odlaskom u druga, potlačena zanimanja. Oni manje sretniji seljaci, ne uspijevajući se prilagoditi sve bržim i težim promjenama, odaju se porocima – alkoholizmu u najvećoj mjeri, lijenošću, neradom i nemoralnim ponašanjem, što opet književnost ocrta kao jednu od socijalnih tema, čime čitatelju pruža pesimističnu i depresivnu sliku neostvarenog pojedinca. Takvu rezigniranu sliku seljačke obitelji možemo pronaći u drami *Povratak*, autora Srđana Tucića, koji toliko objektivno i vjerno prikazuje najteže ljudske poroke u koje čovjek može zapasti, što neizbježno dovodi do katastrofe i potpune propasti. Uz takvu pesimističnu sliku seljačkog „odustajanja“ najteži udarac zadaje masovni dolazak stranaca, Čeha, Nijemaca i Mađara, koji se djelomice zapošljavaju u slavonskim šumama, a dio njih odlazi u obrtnička i tvornička zanimanja.¹⁹³ Zbog seljačkog „odustajanja“ i zapostavljanja obrtničkih poslova, radna mjesta u prvim redovima zauzimaju stranci te se time stvara problem s trajnim posljedicama – zapuštenu zemlju nema tko obrađivati i ona više ne donosi nikakve prihode, sav godišnji urod propada i od takve zemlje nema tko živjeti. Kozarac prije svega svjedoči tim događajima, prilično ogorčen društvenim

¹⁸⁸ Jemrić, Marina. Op. cit. str. 132.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Prema *Nagodbi*, financije su bile zajedničke, odnosno u de facto u rukama Mađara.

¹⁹¹ Jemrić, Marina. Op. cit.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Ibidem.

stanjem, što uvodi u svoja djela. U pripovijetci *Tena*, u liku stranca Jaroslava Beraneka, koji se čudi zapuštenim voćnjacima, livadama i šumama, donosi objektivnu sliku devastacije slavonske zemlje. Još jači dojam postiže u *Mrtvim kapitalima*, prikazujući zapuštenu zemlju kao lajtmotiv romana, a gdje posebno kritizira odlazak mladih u gradove na školovanje kako bi svoju budućnost ostavili u kakvom birokratskom uredu umjesto na svojoj zemlji, koja je prirodno bogata da bi imali mogućnosti skladno živjeti, zadovoljivši sve vlastite potrebe. Kozarčevo omalovažavanje činovničkog staleža posve je neprikriveno, prikazujući isti kao sustav u kojem nema pravog napretka, već se on postiže nezasluzeno, mitom i podmićivanje nadređenih, što odražava samu Khuenovu politiku. U oba romana naglašava deficitarnost i prednosti obrtničkih i trgovačkih zanimanja, koja donose najveći profit, a koje tada gotovo svi izbjegavaju i hine gospodstvo.¹⁹⁴

*...na stotine danomice hrli tamo gore, smatrajući onaj tijesni život, ono gledanje kosti jedino dostojnom egzistencijom samo zato, što je tobož na visokom vidiku; dočim je onaj doljnji položaj, gdje imaju svi još dosta mjesta, da se po volji razvagane, još uvijek prezren i omalovažen. Među onima gore razumijevam ja onaj razred našega društva, koji živi od puke krajcare, koja mu se mjesečno odbroji za onaj teški, neproduktivni rad, koji se doimice slaže u kancelarijske akte, da ga tamo moljci izgrizu. Tu su takozvana gospoda, uistinu pak nijesu ništa drugo, nego zadnje sluge...*¹⁹⁵

Kozarac, osim tematiziranja propasti slavonske zemlje, obrušava se na činovnički sloj, koji je „patetično opterećen samim sobom i svojim visokim pozicijama“¹⁹⁶ Štoviše, on u biti gladuje u gradskom okruženju, bitno mu je jedino da hini gospodu, ostavljajući materijalno obilje na selu, koje s podsmjehom omalovažavaju (npr. gospođa Matković).

U *Mrtvim kapitalima* prevladava očita autorska, tendenciozno nastrojena uloga koja, prikazujući realno stanje u Slavoniji, ima namjeru izravno ukazati na postojeće probleme i shodno tome ponuditi planove za potencijalna rješenja. Ono se ukazuje u Lešićevim govorancijama o povratku seljaka zemlji, njihovom ostajanju uz primjenu suvremenih metoda, koja se javljaju u zapadnoj Europi i donose golemi boljitak u odnosu na tradiciju. Jedan od takvih primjera jest parni stroj za vršenje:

Na Čardačinama se je upravo vršilo žito; novi ravnatelj već je nabavio iz Beča parni stroj za vršenje, te je za prvu godinu doveo i jednoga mašinistu iz dotične tvornice da ravna strojem kod vršidbe. Lešić je mislio da će gospodu pravnike taj stroj i uopće cijelo gospodarstvo zanimati i obradovati, kad vide, da se i na plodovitim slavonskim

¹⁹⁴ Ibidem, str. 133.

¹⁹⁵ Kozarac, Josip. Op. cit., str. 40.

¹⁹⁶ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 134.

*nizinama počimlje evropska kultura udomljivati. No ushićeni Lešić prevario se - jer mlada gospoda ne htjedoše ni blizu vršidbenomu stroju pristupiti - s jedne strane zaudarao im dim i para, a s druge strane padao im u oči prah i pljeva. Oni nijesu nikako mogli shvatiti Lešićeva oduševljenja, koji im je potanko razlagao, koliko se tim strojem prištedi naprama vršidbi sa konjima.*¹⁹⁷

Navedeni citat pokazuje Kozarčevu otvorenost prema novim tehničkim izumima i korisnim europskim znanstvenim dostignućima, koje je htio početi primjenjivati na vlastitoj, slavonskoj zemlji. No još veća važnost ovog citata leži u činjenici da je upravo on prvi koji je uveo parni stroj, odnosno parni stroj za vršenje, u hrvatsku literaturu.¹⁹⁸ Osim toga, u citatu, služeći se pojedinim likovima, aludira na srž prisutnog problema i razvoj događanja utkanog u postupke njihovih spornih sudionika.¹⁹⁹ U liku Lešića, koji zauzima poziciju seljaka, brani i dokazima potkrepljuje ispravan način života, dok blati „samozvane gospodičice proizašle iz seljačkog kova“²⁰⁰ koji ne znaju što su, kojem staležu pripadaju niti su dospjeli na razinu da svojim radom zarade kruh, odnosno omoguće si kvalitetan život.

5.4. Slavonska šuma kao prirodni slavonski prostor

Ako bismo definirali iskonsko uporište ideje o slavonskom prostoru u književnom, ali i stvarnom svijetu Josipa Kozarca, to bi svakako bila slavonska šuma. Već u njegovim najranijim književnim pokušajima Šenoa mu je savjetovao: „Kopirajte narav, a ne knjige!“²⁰¹ Od malena poimanje prirode kao utočišta vlastitih želja, misli i prije svega talenta, neosporivo je utrlo životni put mladome Kozarcu. Odlaskom u Beč opredjeljuje se za šumarsko zanimanje, što svjedoči o važnosti slavonskog šumskog prostora u njegovu životu. Odraslim zanimanja najbolje pronalazimo u kratkoj noveli naslovljenoj *Slavonska šuma*, u kojoj poput Turgenjeva, lirskim realizmom opisuje sklad šume i čovjeka, s tek suptilnim aluzijama na društvenu realnost. Iako se slavonska šuma nameće prije svega kao vanjski prostor u njegovim pripovijestima (u spomenutoj noveli ona predstavlja njezinu okosnicu, dok u drugim djelima služi kao fabularna scena), u navedenim romanima ona predstavlja ne samo naznaku prirodnog slavonskog prostora, već element neodvojiv od cjelokupne književne strukture.

¹⁹⁷ Bilj. 157., str. 137.

¹⁹⁸ Bilj. 158., str. 139.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 139.

²⁰¹ *Kozarčeva autobiografija* u Kozarac, Josip; *Mrtvi kapitali, novele*, Hum Naklada d.o.o., Zagreb, 2008., str. 18.

U *Slavonskoj šumi*, usporedbom hrasta s krajiškim vojnikom alegorijski se aludira na postojanje Vojne krajine, koja je kao instrument bečkih vlasti sprječavala političko-društveno jedinstvo slavonskog stanovništva i njegovog razvoja. *Svjesna gospodarsko-ekonomskih potencijala preuzetog kraja i važnosti strateškog položaja Slavonije, austrijska vlast najbolje što može iskoristava slavonska bogatstva u vlastitu korist...*²⁰² Sve nam to govori o sustavnom iskorištavanju Vojne krajine radi vlastitih interesa, što je bio glavni razlog oklijevanja bečkih vlasti kod ujedinjenja s Banskom Hrvatskom.²⁰³ Iako se ondašnja Slavonija sastojala od tri županije (Požeška, Virovitička i Srijemska), Vojna krajina je zauzimala znatan dio slavonskog teritorija, a ustrojem je bila posve odvojena od navedenih županija. Pod pojmom iskorištavanja misli se ponajprije na slavonsku šumu, odnosno drvo koje je bilo, zbog svoje kvalitete, na iznimno visokoj cijeni. Tu nam i dolazi poveznica s Kozarčevim konceptom o „mrtvim kapitalima“ odnosno slavonskim bogatstvom koje iskoristava i odnosi stranac, ostavljajući narod na prosjačkom štapu u potencijalno bogatoj regiji Monarhije. Treba istaknuti da je šuma u okvirima Vojne krajine, ali i šire, kao ekonomska snaga (zajedno sa zemljom), znatno utjecala na društveni i ekonomski život slavonskog kraja.²⁰⁴

Kako ne bismo ulazili u povijesne okolnosti Vojne krajine i njezine ekonomske politike, valja istaknuti samo da Kozarac u svojim djelima negativno prikazuje vrijedan položaj šume, koja mu mnogo znači; hrani mu stoku, gradi kuće, osigurava ogrjev, daje krzno i čuva usjeve, ali ona Slavoncu praktički nije dostupna zbog austrijske težnje davanja koncesije za sječnu šumu, prije svega radi svjetski priznatog hrasta, što je rezultiralo razvojem drvne proizvodnje i pilana.²⁰⁵ Takva politika rezultirala je visokom cijenom hrasta, dolaskom europskih i turopoljskih trgovaca, koji uz sudjelovanje lokalnog stanovništva iza sebe ostavljaju osakaćene i opustošene verzije nekad velebnih slavonskih šuma,²⁰⁶ što se uvelike odrazilo na poimanje Slavonije kao „rudnika“ koji služi isključivo stranim interesima.

²⁰² Jemrić, Marina. Op. cit., str. 123.

²⁰³ Ujedinjenje Vojne krajine zbilo se, nakon dugogodišnjih napora Hrvatskog sabora, tek 1881. godine, iako je razvojačena 1873.

²⁰⁴ Jemrić, Marina. Op. cit., str. 123.

²⁰⁵ Ibidem, str. 125.

²⁰⁶ Ibidem.

6. Zaključak

Svojom književnom ostavštinom Josip Kozarac zaslužno je ustoličen kao jedan od najvršnjih pripovjedača hrvatskog realizma, a u kontekstu regionalizma, bez premca je kanonski autor Slavonije i *slavonštine*, koju je ovjekovječio u svojim djelima. Kao angažirani pisac, svjestan vlastitog prostora i vremena, uspio je ostaviti neizbrisiv trag u analizi hrvatskog društva krajem 19. stoljeća. U svojim romanima *Mrtvi kapitali* i *Među svjetlom i tminom* najdalje je zašao u problematiku Slavonije, njezinih stanovnika te socijalnih, gospodarskih i kulturnih aspekata ondašnjeg vremena. U *Mrtvim kapitalima* je kroz prizmu jedne obitelji prikazao gotovo sve tipove slavonskog društva s jedne strane, a uvođenjem lika Vlatka Lešića, reformatora i pokretača socijalne i gospodarske obnove, kojeg je Kombol nazvao „društvenim liječnikom“ stvorio je kritički prikaz zbiljskog političkog, gospodarskog i kulturnog stanja Slavonije za vrijeme bana Khuen-Héderváryja. U hrvatsku književnost uveo je pojam romana s tezom – *Mrtvi kapitali*, u kojima je iznio tezu o navedenoj gospodarskoj obnovi Slavonije. Kao školovani šumar, prošao je obrazovni put od rodnih Vinkovaca pa sve do Beča, kako bi nakon povratka u domovinu uvidio nazadnu situaciju u kojoj se ondašnja Hrvatska nalazila. Time se angažirao u književnosti, prihvativši realizam kako bi u svoja djela unio zbiljski svijet, vjerno ocrtavši sve tonove i nijanse vlastitog zavičaja. Iako privržen slavonskom prostoru, ponajviše zemlji, nije ga to spriječilo da se kritički osvrne na sve mane društva kojemu je i sam pripadao. Njegov roman *Među svjetlom i tminom* već u naslovu sugerira na međuprostor, koji, iako različito tumačen, ipak može biti shvaćen kao metafora prostora i vremena koje je roman problematizirao. Iako nešto slabiji od prethodnog, u njemu je kroz širi spektar likova nastavio hrvatsku realističku tradiciju s jedne strane, a s druge začeo kritiku uspavanog i potlačenog društva, što ga je naposljetku dovelo do oruđa cenzure, koja je znatno oštetila roman, zbog čega je isti ostao među prašnjavim policama povijesti književnosti, van dosega današnje čitateljske publike. Kao pripovjedač, smatra se jednim od najboljih iz razdoblja realizma, no ipak najveće umjetničko oblikovanje je postigao svojim kraćim proznim djelima, dok su romani ostali pokušaji ili slabiji ostvaraji kritičkog stava, koji je kao iskusni kritičar i svjedok burnih okolnosti svog vremena, stekao tijekom životnog iskustva i ostavio trajno u svom nasljeđu.

7. Popis izvora i literature

Izvori:

1. Kozarac, Josip. 1950. *Među svijetlom i tminom*, Novo pokoljenje, Zagreb.
2. Kozarac, Josip. 2008. *Mrtvi kapitali, novele*, Hum naklada, d.o.o., Zagreb.

Literatura:

1. Aristotel. 2005. *O pjesničkom umijeću*. Preveo i priredio Zdeslav Dukat. Školska knjiga, Zagreb.
2. Barac, Antun. 1986. *Regionalizam u književnosti*, u *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
3. Bilić, Anica. 2006. *Ivan Kozarac i literarna Slavonija*, u Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 32 No. 1., str. 433.
4. Brešić, Vinko. 2004. *Slavonska književnost i novi regionalizam*. Grafika, Osijek.
5. Flaker, Aleksandar. 1976. *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
6. Grdešić, Maša. 2007. *Što je Laura? Otkuda je ona?: ženski nered u romanu U registraturi Ante Kovačića* u Poetika pitanja, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, FF press, Zagreb.
7. Grdešić, Maša. 2015. *Uvod u naratologiju*, Leykam international, Zagreb.
8. Jelčić, Dubravko. 1995. *Nove teme i mete*, Hrvatska sveučilišna naknada, Zagreb.
9. Jelčić, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*, prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb.
10. Jemrić, Marina, 2010. *Slavonske vedute u proznim djelima Josipa Kozarca*, Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima.
11. Kombol, Mihovil. 1935. *Hrvatska pripovijetka osamdesetih i devedesetih godina*. U kolekciji: *Sto godina hrvatske književnosti*. Svezak 3: *Hrvatski pripovjedači osamdesetih i devedesetih godina*. Zagreb.
12. Merkler, Dunja. 1999. *Predgovor u: Kozarac, J., Odabrane pripovijetke*, ABC, Zagreb.
13. Nemeč, Krešimir. 1995. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Znanje, Zagreb.
14. Prosperov Novak, Slobodan. 2004. *Povijest hrvatske književnosti, između Pešte, Beča i Beograda*, Svezak II., Marjan Tisak, Split.

15. Rem, Goran. 2002. *Hrvatska književnost u Slavoniji na prijelazu 19. u 20. stoljeće*. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 28 No. 1.
16. Sekulić, Ante. 1957. *Hrvatski realizam*, Zagreb.
17. Solar, Milivoj. 2005. *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
18. Šicel, Miroslav. 1982. *Hrvatska književnost*, Školska knjiga, Zagreb.
19. Šicel, Miroslav. 1997. *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb.
20. Štampar, Emil. 1950. *Josip Kozarac*, u: *Djela hrvatskih pisaca*, Zora, Zagreb.

Internetski izvori:

1. Khuen-Héderváry, Karoly. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
Pristupljeno 12. 9. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31368>
2. Kozarac, Josip. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
Pristupljeno 5. 6. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33565>
3. Teza. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
Pristupljeno 2. 9. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61091>
4. Kapital. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
Pristupljeno 4. 7. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30309>
5. Žabari. <https://www.rtl.hr/zivot/zanimljivosti/pogrdni-nazivi-u-hrvatskoj-znate-li-tko-su-vlaji-boduli-krkani-balije-zabari-i-dotepenci-88aeb346-b9f4-11ec-81b6-0242ac12002b/5> Pristupljeno 28. 8. 2022.

8. Summary

Josip Kozarac is one of the most prominent writers of Croatian realism, leaving behind a not so large, but extremely significant body of work in Croatian literature. The entire definition of his character is linked to his native soil, Slavonia, which makes him an extremely recognizable Slavonian regional author. He significantly contributed to the development of the novel in Croatian literature, and relying on Turgenev, he introduced lyrical realism and brought the literature of Croatian realism closer to European currents. His novels: *Mrtvi kapitali* (*Dead Capitals*) and *Među svjetlom i tminom* (*Between Light and Darkness*) were written in an attempt to introduce socio-economic issues as a theme in our realism, along with other writers of his generation, such as Novak, Kovačić, Kumičić and Gjalski. These novels contain a thesis, in which he managed to present the core of the problems of Slavonian society, the reasons for its backwardness and, primarily, the land, which he refers to as the capital because he considers it an extremely valuable resource and adds the epithet "dead" because it is unused and neglected. His thesis causally leads to a proposed solution to the aforementioned problem, which he as an educated forester acquired during his schooling and work experience, and with all his literary talent, applied jointly in his works.

Keywords: realism, Josip Kozarac, *Mrtvi kapitali* (*Dead Capitals*), *Među svjetlom i tminom* (*Between Light and Darkness*), Slavonia, capital, land, criticism, economic renewal